

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİT'İN İSLAM BİRLİĞİ
POLİTİKASINDA ŞEBBENDERLİKLERİN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve Nur GÜLAÇAR

İstanbul

Nisan-2025

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİT'İN İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASINDA
ŞEBBENDERLİKLERİN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve Nur GÜLAÇAR

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

İstanbul

Nisan-2025

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı,
Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak
kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Üye Dr. Öğr. Üyesi Ali DEMİREL

Üye Doç. Dr. Enver Emre ÖCAL

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENLER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BEYAN SAYFASI

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**II. Abdülhamit’in İslam Birliği Politikasında Şebenderliklerin Rolü**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Merve Nur GÜLAÇAR

ÖN SÖZ

Tarih bölümünde lisans eğitimi alırken Osmanlı arşiv uygulamaları dersimizde Nuray OCAKLI'dan şehbenderlik kurumunu anlatarak birkaç örnek belge göstermesi üzerine şehbenderlik kurumları dikkatimi çekmişti. Özellikle dönem içerisinde görev ve alanları değişen şehbenderlikler ticari alandan siyasi ve bürokratik alanda etkin olan kurumlar haline gelmişti. Bu dersi aldığım aynı dönem içerisinde başka bir kurumda diplomasi dersleri aldığım için dışişleri ve siyaset ile alakadardım. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde şehbenderlik kapsamında nasıl raporlar ve yazışmalar olduğunu merak edip araştırmaya başlamam ile şehbenderliklerin yalnızca siyasi arenada etkili olan kurumlardan çok daha fazlasını içlerinde barındırdığını fark ettim, fakat üzerinde herhangi bir çalışmayı lisans döneminde gerçekleştirmedim. Yüksek lisans eğitimine başladığımda Beytullah KAYA'dan yüksek lisans semineri dersi alırken haftalık ödevlerle başlayarak şehbenderlik konusuna eğildim. Araştırdıkça şehbenderliklerin II. Abdülhamit dönemi içerisindeki ilgili belgelerde İslami birliği tesis etmek adına aktifleştirildiği çıkarımında bulunarak II. Abdülhamit'in İslam birliği politikası perspektifinden şehbenderlikleri incelemeye ve ardından yüksek lisans semineri dersi ile çalışmamın ilk aşamalarını tamamlamaya gayret gösterdim. Tez döneminde derinleştirdiğim çalışmalarım ve ilmî birikimi ve örnek şahsiyetiyle hem lisans hem yüksek lisans sürecimde çok şey öğreten tez danışmanım Abdullah TOK'un yönlendirmeleriyle tezim son halini aldı. Sabrı, anlayışı ve tüm alakası sebebiyle başta sayın Abdullah TOK hocama, yüksek lisans semineri dersi ile akademik yayın mantalitesini aktaran ve öğreten bölüm başkanı sayın Beytullah KAYA ve arşiv ufkumu genişleten Nuray OCAKLI hocalarıma teşekkürlerimi arz ediyorum. Son olarak hayatımın tüm alanlarında beni destekleyen, iyiye ve güzele teşvik eden, sevgisini hiçbir koşulda esirgemeyen, maddi ve manevi tüm imkanları sağlayan aileme en büyük teşekkürü borç bilirim. Tez sürecimde elinden gelen her şeyi yapan kıymetli eşime de hususen müteşekkirim.

Merve Nur GÜLAÇAR

İstanbul-2025

ÖZET

II. ABDÜLHAMİT'İN İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASINDA ŞEBBENDERLİKLERİN ROLÜ

Merve Nur GÜLAÇAR

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Nisan, 2025 - 121 Sayfa

Bu çalışmanın amacı, II. Abdülhamit dönemindeki siyaset mekanizması içerisinde şebbenderliklerin nasıl kurulduğunu, faaliyetlerini, devlete olan etkilerini ve özellikle İslamcılık politikası eksenindeki yerini ortaya koymaktır. Osmanlı devlet diplomasisi devletin kuruluş yıllarında İslami değerler çerçevesindeki kaideler ile dinamiklerini oluşturmuştur. Osmanlı diplomasisi XVIII. yüzyıla kadar karşılıklılık ilkesine dayanmamakla birlikte kendi kendine yetme (ad hoc diplomasisi) algısı üzerinden ilişkilerini düzenlemiştir. Osmanlı'nın diplomatik faaliyetler noktasında yakalamaya çalıştığı sistemli hâl daha çok Abdülhamit devrinde kazandırılmıştır. Abdülhamit dönemi dış politikasında önemli yer tutan kurumların başında şebbenderlikler gelmiştir. Özellikle yurt dışındaki Müslümanlarla iletişim ağı ve bağı sağlaması yönünden İslamcılık politikasına bağlı faaliyetlerde etkili bir yer tutmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam, İslam Birliği, II. Abdülhamit, Şebbenderlik, Konsolosluk.

ABSTRACT

THE ROLE OF SHAHBENDER OFFICES IN ABDULHAMID II'S POLICY OF ISLAMIC UNION

Merve Nur GÜLAÇAR

Master, History and Civilization Studies

Thesis Advisor: Asst. Prof. Dr. Abdullah TOK

April, 2025 - 121 Pages

The aim of this study is to reveal how the shahbender offices were established within the political mechanism during the reign of Abdülhamit II, their activities, their impact on the state and especially their place in the axis of Islamism policy. Ottoman State diplomacy formed its dynamics with the principles within the framework of Islamic values during the foundation years of the state. Until the eighteenth century, Ottoman diplomacy did not rely on the principle of reciprocity and organized its relations through the perception of self-sufficiency (ad hoc diplomacy). It is stated that the systematization that the Ottoman State tried to achieve in terms of diplomatic activities was mostly achieved during the reign of Abdülhamit. One of the most important institutions in the foreign policy of the Abdülhamit period was the shahbender offices. Especially in terms of providing a communication network and connection with Muslims abroad, it had an effective place in the activities related to the Islamism policy.

Keywords: Islam, Islamic Union, Abdulhamit II, Shahbenderlik, Consulate.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BEYAN SAYFASI.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
GİRİŞ	1
1.1 Çalışmanın Kaynakları.....	1
1.2 Çalışmanın Özgün Değeri ve Amacı.....	2
1.3 Literatür Özeti	2
1.4 Tarihsel Bağlam	3
1.5 Tezin Kapsamı	6
İKİNCİ BÖLÜM.....	8
İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASI.....	8
2.1 İslam Birliği (İttihad-ı İslam, Panİslamizm) Politikasının Tarihi ve Siyasi Temelleri	8
2.2 İslam Birliği Politikası Söylemi ve Gelişiminde Etkili Olan Kişiler	10
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	15
II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	15
BAĞLAMINDA ŞEBBENDERLİK KURUMU	15
3.1 II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumu	15
3.2 II. Abdülhamit ve Dış Politika	23
3.3 Osmanlı Diplomasi Tarihi İçerisinde Şebbenderliğin Gelişimi	32

3.4 Şehbenderliklerin Genel Manada Faaliyetleri.....	39
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	43
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASINDA	
ŞEHBENDERLİKLER	43
4.1 II. Abdülhamit'in İslam Birliği Politikasında Şehbenderlikler	43
4.2 Hindistan	58
4.3 Seylan.....	67
4.4 Batı Trakya.....	76
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA	86
EKLER.....	97
Ek. 1 Sultan II. Abdülhamit'in Portresi	97
Ek. 2 Yıldız Hamidiye Camii'nde Abdülhamid'in Selamlık Görüntüsü	98
Ek. 3 Medine İstasyonunda Sultan II. Abdülhamit'in Yaptırdığı Camii	99
Ek. 4 II. Abdülhamit'in Tahttaki 25. Yıldönümüne Özel Şişli Etfal Hastanesi'nde Sünnet Ettirilen Çocuklar	100
Ek. 5 Kaiser Wilhelm ve Sultan II. Abdülhamit- II. Wilhelm'in İstanbul Ziyaretini Gösteren Bir Kartpostal.....	101
EK.6 II. Abdülhamid'in "Emîrü'l-Mü'minîn" Unvanını Kullandığını Gösteren Bir Belge	102
Ek. 7 Almanya'nın Manhaim Şehrine Şehbender Gönderilmesi	103
Ek. 8 Batavya Şehbenderi Sadık Belig Efendi'nin İslami Şiarlara Mugayir Ahvalinden Dolayı Tebdiliyle Yerine Mütedeyyin Birinin Tayini.....	104
Ek. 9 Hindistan Müslüman Ahalisi Tarafından Yapılan İaneden Dolayı, Bombay Şehbenderi Tarafından Gelen Tahriratın Arzı.....	105
Ek.10 Cihad İlanını İhtiva Eden Fetva-İ Şerife ile Beyannamenin Muhtelif Lisanlarda Yazılmış Nüshalarının Batavya'daki Şehbenderimiz Vasıtasıyla Cava'da Bulunan İslam Cemaatine Tevzi Olunmak Üzere İrsali.....	106

Ek. 11 Niş'teki Müslümanlara Ait Dini İşlerin Nasıl Görüleceğine Dair Şehbenderlikten Gelen Tahriratın Takdimi.....	107
Ek. 12 Yunanistan'a Terk Edilen Arazideki Müslüman Ahalinin Hukukunu Muhafaza İçin Golos, Yenişehir ve Arta Şehirlerine Müslümanlardan Ehliyetli Şehbenderler Tayin Edilmesi.	108
Ek. 13 Abdülhamid-i Sani'nin Halline Dair Taraf-ı Meşihat-ı Celileden verilen Fetvay-ı Şerifenin Suretidir.....	109
Ek. 14 Sultan II. Abdülhamit'in Alatini Köşkü'nde Yaşlılık Yılları.....	110
ÖZGEÇMİŞ.....	111

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı Geçen
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
Bkz.	: Bakınız
BOA.	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
BOA, BEO	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Bâbîâlî Evrak Odası Evrakı
BOA, DH.EUM	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri
BOA, HR.TO	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
BOA, İ.HR	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı İrade Hariciye
BOA, HR.MKT	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı
BOA, Y.MTV	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
BOA, Y.A.HUS	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yıldız Sadaret Hususi Evrakı
BOA, Y.PRK.AZJ	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
BOA, Y.PRK.BŞK	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
BOA, Y.PRK.EŞA	:Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

BOA, Y.PRK.TKM :Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yıldız
Perakende Evrakı Tahrirat-1 Ecnebiye ve Mabeyn
Mütercimliği

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

d. : Editör

DİA. : Diyanet İslam Ansiklopedisi

Haz. : Hazırlayan

İZÜ. : İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

OTAM: : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve
Uygulama Merkezi Dergisi

s. : sayfa

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK. : Türk Tarih Kurumu

vd. : Ve diğerleri

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

II. Abdülhamit dönemi dış politikasında özellikle önemli yer tutan kurumların başında şebenderlikler gelmiştir. Özellikle yurt dışındaki Müslümanlarla iletişim ağı ve bağı sağlaması yönünden İslamcılık politikasına bağlı faaliyetlerde etkili bir yer tutmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın ardından Osmanlı şehirlerinin çoğunda farklı devletlerin konsolos görevlileri bulunmuş ve önemli tarihi kaynaklardan olan raporlar oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti ise farklı devletlerde elçi bulundurma faaliyetlerine 1793 itibariyle başlamış, bu tarih öncesinde daimi elçi görevlendirmesi yapmamıştır.

III. Selim dönemiyle birlikte daimi elçi atamaları yapılmış fakat uluslararası camiada siyasi ve ticari ilişkilerin artarak kuvvetlenmesi ancak 1802 tarihinden sonra şebenderlerin gönderilmesiyle başlamıştır. Şebenderlik faaliyetlerinin başladığı XIX. yıl başlarına bakıldığında Osmanlı Devleti, şebenderlerini kendi tebaasından olmayanlardan seçmiş ve çoğunlukla Rumları görevlendirmiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ise şebenderler daha çok Müslüman tebaadan seçilmiştir. Şebenderler, bu dönem içerisinde Osmanlı Devleti'ni ve halifeyi temsil ettiği bölgelerdeki Müslümanlarla payitaht arasında köprü olmuş; bölgedeki halkın sıkıntılarını gidermiş, haklarını korumuş, halife etrafında halkın toplanmasını sağlamış ve Osmanlı Devleti'nden toprak bağlamında ayrılmış olsalar da Müslüman nüfusun siyasi, sosyal, dini belirli konularda nüfuz ve desteğinin Osmanlı'dan yana olmaları sağlanmıştır.

1.1 Çalışmanın Kaynakları

Bu çalışmada tarihte yaşanan olay ve olguların doğruya yakın şekilde analiz edilmesi için nitel araştırma tekniği tercih edilmiştir. Çalışmanın temel kaynaklarını arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bunlara ilaveten konuya dair ortaya konan eserler ve makalelerden de faydalanılmıştır. Araştırmalar neticesinde toplanan verileri çözümleyerek tahlil etmek adına doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Doküman analiz sonucunda elde edilen çıktılar ise betimsel analiz metoduyla paylaşılmıştır.

1.2 Çalışmanın Özgün Değeri ve Amacı

Şehbenderliklerin tarihsel bağlamdaki yeri ve değerini ortaya koyan akademik çalışmalar literatürde yer alırken, bu kurumların Müslümanların cemiyeti içerisindeki otorite oluşuna ve bu bağlamdaki faaliyetlerine değinilmemiştir. Bu çalışma ile Müslümanlar için şehbenderliklerin işlevine değinilerek İslam Birliği politikası çerçevesindeki rolü ortaya konmak istenmiştir.

1.3 Literatür Özeti

II. Abdülhamit dönemi Osmanlı dış politikasında şehbenderlikler hem diplomatik hem de sosyo-politik bir araç olarak önemli bir yer tutmuştur. Şehbenderliklerin yurt dışındaki Müslümanlarla iletişim ağını güçlendirmesi, İslam Birliği (İttihad-ı İslam) politikasının uygulanmasında kritik bir rol oynamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında çeşitli devletlerin konsolosları faaliyet göstermiş ve bu konsoloslukların hazırladığı raporlar, mahalli tarihin anlaşılması açısından büyük önem taşımıştır. Benzer şekilde, Osmanlı şehbenderlikleri de yerel ve uluslararası alandaki gelişmeleri izleyerek merkeze rapor etmiş ve Osmanlı Devleti'nin küresel politikalarını desteklemiştir.

II. Abdülhamit'in dış politikasında İslamcılık stratejisi, sömürgeci ve işgalci güçlerin kontrolü altındaki Müslüman halkların siyasi bilinçlenmesini artırmayı ve bu güçlere karşı bir direniş atmosferi oluşturmayı hedeflemiştir. Necmettin Alkan'ın Osmanlı Diplomasi Tarihi adlı eserinde vurguladığı gibi, İttihad-ı İslam politikası, yalnızca dış dünyaya yönelik bir strateji değil, aynı zamanda içe dönük bir bilinçlendirme ve dayanışma projesi olarak da işlev görmüştür. Alkan, bu politikayı modern Batı Avrupa medeniyetinin baskısı karşısında teslim olmamak ve aynı zamanda modernleşme ile İslami gelenekleri bir arada yaşatma çabası olarak tanımlar¹.

Bu bağlamda şehbenderlikler, yalnızca Osmanlı vatandaşlarının çıkarlarını korumakla kalmamış; aynı zamanda İslam dünyasının farklı bölgelerindeki Müslüman topluluklarla Osmanlı Halifeliği arasında güçlü bağların kurulmasına katkı sağlamıştır. Örneğin, şehbenderlikler, Müslüman toplulukların dini özgürlüklerini koruma,

¹ Necmettin Alkan, Osmanlı Diplomasisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2017, 85.

sömürgeci yönetimlerin baskıcı politikalarını raporlama ve bu toplulukların Halifelik makamına bağlılıklarını pekiştirme gibi görevler üstlenmiştir.

Mahmut Akpınar, XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri adlı makalesinde, II. Abdülhamit'in dış dünya ile teması artırmaya ve uluslararası gelişmeleri takip etmeye büyük önem verdiğini belirtir. Sultan, şehbenderliklerin etkinliğini artırmak amacıyla özellikle fahri şehbenderliklerin sayısını büyük ölçüde artırmış ve bu kurumların sayısını 200'ün üzerine çıkarmıştır (Akpınar, 2015, s. 92). Bu genişleme, Osmanlı Devleti'nin hem Avrupa'da hem de diğer kıtalardaki Müslüman topluluklarla olan bağlarını güçlendirme çabasının bir göstergesidir.

Şehbenderlikler, yalnızca diplomatik temsilcilikler değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenadaki yumuşak güç unsurları olarak da işlev görmüştür. Bu kurumlar, yerel Müslüman topluluklarla Osmanlı yönetimi arasında bir köprü oluşturmuş, onların sorunlarını merkeze iletmış ve bu sorunlara çözüm bulunmasında aracı olmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin dış politikasındaki gelişmeleri yakından izlemek, şehbenderliklerin bir diğer önemli görev alanını oluşturmuştur. Şehbenderlikler, zamanla yalnızca siyasi ve ticari faaliyetlerle sınırlı kalmamış, dini, sosyal ve kültürel alanlarda da faaliyet göstermeye başlamıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde bu kurumlar, İslam Birliği politikasının uygulayıcıları olarak dikkat çekmiştir. Şehbenderlikler, yerel Müslüman toplulukların dini ihtiyaçlarını karşılamak, dini özgürlüklerini korumak ve İslam'a uygun uygulamaların sürdürülmesini sağlamak gibi görevler üstlenmiştir. Şehbenderlikler, sömürge yönetimlerinin kontrolü altındaki Müslüman topluluklarda siyasi bilinçlenmeyi artırmak için faaliyetlerde bulunmuş, bu toplulukların Osmanlı halifeliğine olan bağlılıklarını güçlendirmiştir. Şehbenderler, görev yaptıkları ülkelerdeki sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmeleri düzenli olarak Osmanlı yönetimine rapor ederek, merkezin uluslararası gelişmelerden haberdar olmasını sağlamışlardır.

1.4 Tarihsel Bağlam

II. Abdülhamit dönemi, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal yapısında derin dönüşümlerin yaşandığı ve modernleşme çabalarının hem iç hem de dış dinamiklerle şekillendiği bir süreçtir. Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri, Tanzimat reformlarıyla başlayan merkeziyetçi yönetim anlayışının güçlendirilmesi ve halifelik

makamının uluslararası siyasette etkin bir araç olarak kullanılmasıdır. 1876 yılında tahta çıkan II. Abdülhamit, bir yandan Osmanlı Devleti'nin dağılmasını engellemeye çalışırken, diğer yandan İslam dünyasında birliği sağlama hedefiyle İslam Birliği (İttihad-ı İslam) politikasını devreye sokmuştur. Bu politika, yalnızca Osmanlı sınırları içerisindeki Müslüman tebaanın değil, aynı zamanda sömürge altındaki Müslüman halkların Osmanlı halifeliği etrafında birleşmesini amaçlamış; halifelik makamı, Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki yumuşak gücünün bir aracı haline gelmiştir.²

II. Abdülhamit, İslam dünyasındaki bu liderlik iddiasını hayata geçirmek için farklı araçlar geliştirmiştir. Bu araçlardan biri de şehbenderlikler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin diplomatik temsilcilikleri olarak işlev gören şehbenderlikler, II. Abdülhamit'in İslam Birliği politikasının uygulanmasında önemli bir yer tutmuştur. Şehbenderlikler, yalnızca Osmanlı tebaasının ticari ve siyasi haklarını korumakla kalmamış; aynı zamanda sömürge altındaki Müslüman halklarla Osmanlı Devleti arasında bir köprü görevi görerek, halifelik makamının manevi otoritesini pekiştirmiştir.

II. Abdülhamit'in tahta çıktığı 1876 yılı, Osmanlı Devleti için kritik bir dönemdir. Tanzimat reformlarıyla başlayan modernleşme süreci, Osmanlı toplumunda önemli değişimlere yol açmış, ancak bu süreçte karşılaşılan toplumsal ve ekonomik sorunlar devletin zayıflamasını engelleyememiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), bu zayıflığın en belirgin göstergelerinden biri olmuştur. Savaş sonucunda, Balkanlar'daki geniş Osmanlı toprakları kaybedilmiş ve devlet ciddi bir mali krize sürüklenmiştir. Bu şartlar altında, II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nin hem iç hem de dış siyasetteki varlığını sürdürebilmesi için halifelik makamını ön plana çıkararak bir İslam dayanışması politikası geliştirmiştir.³

Halifelik makamı, Tanzimat Dönemi'nde daha sembolik bir anlam taşıırken, II. Abdülhamit döneminde İslam dünyasında Osmanlı'nın liderlik iddiasını temsil eden

² Sümeyra Öztürk, II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Manada Kullanılması, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2022, 277.

³ Sümeyra Öztürk, II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Manada Kullanılması, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2022, 277.

bir güç unsuru haline gelmiştir. Abdülhamit, özellikle Hindistan, Orta Asya ve Kuzey Afrika'daki Müslüman topluluklarla güçlü bağlar kurarak, sömürgeci güçlerin etkisine karşı bir denge unsuru yaratmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda, şehbenderlikler, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasıyla kurduğu ilişkilerde stratejik bir araç olarak kullanılmıştır.

Şehbenderlik kurumunun temelleri, XVIII. yüzyılda Osmanlı ticaretini düzenlemek amacıyla atılmıştır. Ancak, Tanzimat Dönemi'nde bu kurumlar, Osmanlı vatandaşlarının dış ülkelerdeki haklarını korumak ve uluslararası ticari ilişkileri düzenlemek için modern anlamda birer diplomatik temsilcilik haline gelmiştir. II. Abdülhamit döneminde şehbenderliklerin işlevleri genişletilmiş; bu kurumlar, Halifelik makamının otoritesini pekiştirmek ve İslam dünyasında Osmanlı liderliğini güçlendirmek amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Şehbenderlikler, II. Abdülhamit'in İslam Birliği politikasının uygulanmasında çok boyutlu bir rol oynamıştır. Bu kurumlar, yalnızca Osmanlı tebaasının dış ülkelerdeki haklarını korumakla kalmamış, aynı zamanda halifelik makamını uluslararası bir otorite olarak temsil etmiştir. Şehbenderlikler aracılığıyla Osmanlı Devleti, sömürge altındaki Müslüman halkların sorunlarına müdahil olmuş ve bu toplulukların dini ve kültürel kimliklerini koruma çabalarını desteklemiştir. Özellikle Batavya (günümüzde Endonezya'nın Jakarta şehri), Hindistan, Mısır ve Kuzey Afrika gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki şehbenderlikler, halifelik makamı ile bu topluluklar arasında bir bağ oluşturmuştur. Bu şehbenderlikler, Müslüman halkların dini ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak, Osmanlı Devleti'nin sömürge altındaki Müslümanlarla ilişkilerini güçlendirmek ve halifelik otoritesini bu bölgelerde yaymak gibi görevler üstlenmiştir.⁴

Bu çalışma, II. Abdülhamit döneminde şehbenderliklerin İslam Birliği politikasındaki rolünü tarihsel bağlamıyla ele almayı amaçlamaktadır. Bu çalışmanın önemi, ilgili dönemdeki İslam birliği çalışmalarının Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal yapısı üzerindeki etkilerini ortaya koyarak, bu sürecin tarihsel bağlamda anlaşılmasına katkı sağlamasından kaynaklanmaktadır. II. Abdülhamit'in önderliğinde yapılan bu çalışmalar, sadece Osmanlı topraklarıyla sınırlı kalmayarak aynı zamanda diğer Müslüman topluluklarla da etkileşim içinde olmuştur.⁵ Bu etkileşim noktalarından biri

⁴ Alaaddin Yalçınkaya, a.g.e, 102

⁵Ecehan Somunuoğlu, "Modernleşme, Oryantalizm ve Mısır'da On Dokuzuncu Yüzyıl İslam

şehbenderlikler olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde çeşitli Müslüman toplulukların temsilcileri olma görevini üstlenmişlerdir.⁶ Şehbenderliklerin tarihsel bağlamdaki anlam ve işlevi üzerine yapılan çalışmalar literatüre kazandırılmış olmakla birlikte, Müslüman toplumlar içerisindeki otorite konumu ve bu bağlamdaki faaliyetler hakkında literatürde yeterli derecede kapsamlı bir inceleme bulunmamaktadır. Arşiv belgeleri, resmi yazışmalar ve dönemin tanıklarının ifadeleri ile II. Abdülhamit döneminde İslam birliği çalışmalarına dair önceden ortaya konan araştırmalar değerlendirilerek şehbenderliklerin rolü ve etkileri bağlamında Müslüman topluluklar arasındaki dayanışmayı nasıl sağladığına dair bulgular elde edilmeye çalışılacaktır.

1.5 Tezin Kapsamı

II. Abdülhamit'in halifelik merkezli İslam Birliği politikasının uygulanmasında şehbenderlik kurumunun oynadığı rolü tarihsel ve bölgesel bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, şehbenderlik kurumunun yalnızca diplomatik temsil işleviyle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda Osmanlı merkezi otoritesinin ideolojik ve dinî etki alanını genişletmede çok yönlü bir araç olarak kullanıldığı yönündeki görüşler incelenmiştir. Tez kapsamında özellikle Hindistan ve Seylan gibi Güney Asya bölgeleri ile Batı Trakya gibi sınır hattında yer alan Osmanlı dışındaki Müslüman yoğunluklu coğrafyalar seçilmiştir. Bu bölgelerde Osmanlı'nın fahri veya kadrolu şehbenderlikler aracılığıyla yürüttüğü temsil faaliyetleri, yerel halkla hilafet arasında bağ kurma girişimleri, eğitim ve yardım faaliyetleri ile desteklenerek analiz edilmiştir. Araştırma, 1876-1909 yılları arasında, II. Abdülhamit'in hükümdarlık döneminde yürütülen politikaları ele almakta olup, temel kaynaklar olarak başta döneme dair birincil kaynaklar için Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden ve ikincil kaynak niteliğinde konu kapsamında hazırlanan kitap, makale, dergi vb. yayınlardan yararlanılmıştır. Tezin inceleme nesnesini ise şehbenderler, fahri temsilciler, yerel din adamları, eğitimciler ve mahallî Müslüman elitler ve raporları oluşturmaktadır. Bu bağlamda tez, nitel yöntemlere dayalı tarihsel bir araştırma olarak yapılandırılmış,

Düşüncesinin Seyri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2023, 228.

⁶ Tuğba Şimşek, "Osmanlı Devleti Son Dönemi Öğretmen Okullarına Bir Bakış", *Milli Eğitim Dergisi*, 2023,1065.

belirli örnek olaylar üzerinden şebenderlik kurumunun İslam Birliği politikası içerisindeki ideolojik ve diplomatik taşıyıcılık rolü bütüncül bir perspektifle ele alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASI

2.1 İslam Birliği (İttihad-ı İslam, Panİslamizm) Politikasının Tarihi ve Siyasi Temelleri

Panislamizm, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve toplumsal dönüşümler yaşadığı dönemde ortaya çıkan önemli bir ideolojik ve siyasi hareket olmuştur. Temel olarak, dünya üzerindeki Müslüman toplumların siyasi, sosyal ve kültürel dayanışmasını, ortak bir bilinç etrafında birleştirmeyi amaçlayan Panislamizm, İslam dünyasının Batı emperyalizmi karşısında yaşadığı zorluklara kolektif bir çözüm arayışının ifadesi olarak şekillenmiştir.⁷ Özellikle XIX. yüzyılda İslam dünyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkan bağımsızlık mücadeleleri ve ulusal bilinçlenme süreçleri etkili olmuştur.⁸ Bu bağlamda Panislamizm'in teorik altyapısı ve pratik uygulamaları, İslam toplumlarının yaşadıkları siyasi ve toplumsal dönüşümleri anlamlandırmak için önemli bir perspektif sunmakta ve günümüzün İslam ülkeleri arasındaki entegrasyon çalışmalarına da tarihsel bir arka plan oluşturmaktadır. Panislamizm hareketinin incelenmesi, sadece Osmanlı dönemiyle sınırlı kalmayıp, çağdaş dönemdeki İslam ülkelerinin uluslararası ilişkilerdeki tutumlarını ve iş birliği girişimlerini daha iyi anlamak açısından da önemli bir değer taşımaktadır.

İttihad-ı İslam ya da Pan-İslam politikasının en önemli destekçilerinden ve uygulayıcılarından biri hiç şüphesiz Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit olmuştur. Sultan II. Abdülhamit'in, halifelik makamının verdiği dini sorumluluğun yanı sıra zamanın küresel gelişmelerine olan merakı nedeniyle, İslam coğrafyasının dört bir yanındaki Müslüman topluluklarla yakından ilgilenmesi; dönemin büyük sömürgeci güçleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın dikkatinden kaçmamıştır.⁹ Bu devletler, devletin sınırları dışında yaşayan Müslüman halklarla kurulan bu temasları, Osmanlı padişahının Panislamist bir siyaset izlediğine dair güçlü bir kanıt olarak

⁷ Azmi Özcan, *Panislamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İstanbul, İSAM Yayınları, 1997, 33-34.

⁸ Azmi Özcan, *İttihad-ı İslam, DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları), 2001, 470-475.

⁹ Metin Hülagü, *Pan-İslamist Faaliyetler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, 11.

değerlendirmiş ve bu yaklaşımı kendi sömürgelerinde huzursuzluk yaratabilecek bir tehdit unsuru olarak algılamıştır. Osmanlı ve Müslüman kaynaklarda daha çok İttihad-ı İslam şeklinde ifade edilmekle birlikte The Times’da 19 Ocak 1882 yılında Pan-İslam olarak İngilizceye tercüme edilmesiyle bu kullanım yaygınlaşmıştır.¹⁰

Panislamizm’in entelektüel ve siyasi temellerine detaylı şekilde bakılacak olunursa medeniyet teriminin, Batı’da XVIII. yüzyıldan itibaren gelişen aydınlanma düşüncesiyle birlikte şekillenen bir düşünsel arka plana sahip olup, insanın toplumsal gelişimi, kültürel üretimi, ahlaki ve bilimsel ilerlemesi gibi çok katmanlı anlamları bünyesinde barındırmasına dikkat çekilmiştir. Osmanlı aydınları bu kavramla ilk olarak XIX. yüzyılın ilk yarısında karşılaşmıştır. Bu bağlamda, Sadık Rıfat Paşa ve daha sonra İbrahim Şinasi gibi Tanzimat kuşağı düşünürlerinin “medeniyet” kavramını kullandıkları görülmüştür. Onların zihninde medeniyet, yalnızca bir dışsal görünüm ya da Batı’ya özgü bir yaşam biçimi olmaktan çok, aynı zamanda ahlaki terbiye, estetik zarafet, sosyal düzen, bireysel sorumluluk, görgü kuralları ve kamusal alanın yeniden yapılandırılması gibi daha derin boyutlar içermiştir. Onlara göre medeni bir toplum, sadece ekonomik üretimi yüksek bir toplum değil, aynı zamanda bireylerinin yüksek bir ahlaki donanıma ve estetik duyarlılığa sahip olduğu bir yapıdır.¹¹

Tanzimat’tan itibaren Osmanlı entelijansiyasının medeniyet kavramını bu kadar önemsemesinin temelinde, Batı karşısında yaşanan askeri ve siyasi gerilemenin bir sonucu olarak gelişen kendini sorgulama süreci yatmaktadır. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı toplumunun hem muhafazakâr hem de liberal entelektüelleri arasında medeniyet kavramı oldukça cazip ve ulaşılması gereken bir hedef olarak benimsenmiştir. İslam yalnızca uhrevi kurtuluşun değil, dünyevi refahın da bir kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. İslam medeniyetinin yeniden inşası fikri, Panislamizm gibi ideolojik akımların da temelinde yer almıştır. Bu dönüşüm, Panislamizm gibi ideolojik hareketlerin oluşumuna da entelektüel zemin hazırlamıştır. Zira Panislamizm, sadece bir inanç birliğini değil, aynı zamanda ortak bir medeniyet tasavvurunu da esas alan bir anlayışla şekillenmiştir.¹²

¹⁰ Metin Hülagü, a.g.e, 11

¹¹ Kemal Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2019, 11.

¹² Kemal Karpat, a.g.e, 12.

Bu entelektüel dönüşüm süreci, yalnızca Müslümanlar arasında değil, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim unsurlar arasında da etkilerini göstermeye başlamıştır. Gayrimüslim topluluklar Osmanlı yönetimini ve İslam'ı, kendilerinin Avrupa medeniyetine ulaşmalarına engel olan başlıca unsurlar olarak görmüşler, böylece Osmanlılık ideolojisi, bu kesimler tarafından Müslümanların çıkarlarını koruyan bir söylem olarak algılanmış ve zamanla Müslümanlıkla, hatta doğrudan Türk kimliğiyle özdeşleşmiştir. Bu algı değişimi de II. Abdülhamit'in Panislamizm'i İmparatorluğu bir arada tutacak ideolojik bir çerçeve olarak benimsemesinde rol oynamıştır.¹³

2.2 İslam Birliği Politikası Söylemi ve Gelişiminde Etkili Olan Kişiler

Panislamizm'in entelektüel temelleri, İslam dünyasında Batı modernizmine karşı bir savunma mekanizması olarak şekillenmiş ve bu fikrin öncülüğünü Cemaleddin Afgani yapmıştır. İran asıllı bir İslam düşünürü ve aktivist olan Afgani 1838 yılında İran'da doğmuş, hayatının büyük bölümünü İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde geçirerek fikirlerini geniş kitlelere yaymaya çalışmıştır.¹⁴ Afgani'nin düşünsel altyapısında, İslam dünyasının Batı karşısındaki zayıflığının temelinde Müslümanların birlikten yoksun olmalarının yattığı fikri bulunmuştur. Bu nedenle, Panislamizm söylemi onun için Müslümanları tek bir çatı altında birleştirmek ve Batı sömürgeciliğine karşı ortak bir cephe oluşturmak anlamına gelmiştir.¹⁵

Cemaleddin Afgani'nin Panislamizm söylemindeki yeri, hem entelektüel düzeyde hem de pratik uygulamalar düzeyinde oldukça önemlidir. Afgani, Müslümanların siyasi, sosyal ve kültürel birlik içinde olmaları gerektiğini savunarak, İslam dünyasının Batılı emperyalist güçler tarafından sömürgeleştirilmesine karşı güçlü bir direniş ideolojisi geliştirmiştir. Ona göre, Müslümanların geri kalmışlığının temelinde bilgi eksikliği, dini taassup ve siyasi bölünmüşlük yatmakta, bu durumun değişmesi için ise İslam toplumlarının birleşmesi, modern bilim ve teknolojiyi benimsemesinin gerekliliğini savunmuştur. Afgani, İslam'ın yalnızca dini bir inanış olmadığını, aynı zamanda siyasi

¹³ Kemal Karpat, a.g.e, 13.

¹⁴ Hayreddin Karaman, Cemaleddin Afgani, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları), 1994, 456-466.

¹⁵ Abdolvahid Soofizadeh, Cemaleddin Afgani'nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, 2020, 126.

bir dayanışma ve direniş aracı olduğunu vurgulamıştır. Bu düşünce, onun Panislamist söyleminin temel taşı olmuştur.¹⁶

Afgani'nin düşüncelerinin şekillenmesinde, İslam dünyasının Batı karşısında yaşadığı siyasi ve askeri yenilgilerin etkisi büyük olmakla birlikte Afgani, Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybı, Hindistan'da İngiliz sömürge yönetimi, Mısır'da İngiliz işgali gibi gelişmeleri yakından gözlemlemiş ve bu durumun ancak Müslümanların birleşmesi ile sona erebileceğine inanmıştır. Onun fikir dünyasında "İslam birliği", Batılı güçlere karşı bağımsızlık mücadelesinin vazgeçilmez bir unsuru olarak öne çıkmıştır. Bu nedenle Panislamizm, Afgani için sadece bir ideolojik söylem değil, aynı zamanda somut bir siyasi hedef olarak da görülmüştür.¹⁷

Panislamizm söyleminin pratikte uygulanabilir hale gelmesi için Afgani, Müslüman dünyasının liderleri ve aydınları ile sürekli temas halinde olmuştur. Mısır'da, Hindistan'da ve Osmanlı topraklarında dolaşarak Müslüman entelektüellerle fikir alışverişinde bulunmuş ve İslam birliğinin zaruretine dair güçlü bir farkındalık yaratmaya çalışmıştır. En önemli entelektüel girişimlerinden biri, Paris'te öğrencisi Muhammed Abduh ile çıkardığı "El-Urvetü'l-Vüskâ" adlı dergidir.¹⁸ Bu dergi, Panislamist söylemin uluslararası düzeyde yayılmasında önemli bir rol oynamış ve Müslüman topluluklara hitap ederek İslam birliği çağrısını duyurmuştur. Afgani'nin bu çabaları, Batılı emperyalist güçlere karşı İslam dünyasının bir araya gelmesi gerektiği fikrini canlı tutmuş ve birçok Müslüman aydın üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

Panislamizm düşüncesi, yalnızca teorik bir söylem olarak kalmamış, II. Abdülhamit döneminde pratik bir devlet politikası haline gelmiştir. Sultan II. Abdülhamit, Panislamizm'i Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını önlemek ve Müslümanların Batı emperyalizmine karşı ortak bir cephe oluşturmasını sağlamak amacıyla benimsemiştir. Bu dönemde halifelik makamı, İslam dünyasının birleştirici sembolü olarak yeniden vurgulanmış ve Abdülhamit, kendisini tüm Müslümanların lideri

¹⁶ Abdolvahid Soofizadeh, a.g.m, 120.

¹⁷ Abdullah Alperen, "Cemâleddin Afgânî'nin İslam Birliği ile ilgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, 82.

¹⁸ Hayreddin Karaman, a.g.e, 456-466.

olarak konumlandırmıştır.¹⁹ Bu amaçla Osmanlı Devleti'nin siyasi ve diplomatik ağı, İslam dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmış, Hindistan'dan Orta Asya'ya kadar uzanan bir etki alanı yaratılmaya çalışılmıştır. Abdülhamit'in Panislamist politikaları, İslam dünyasında hem dini hem de siyasi bir dayanışma ruhu yaratmaya yönelik olmuştur.²⁰

Bu söylemin şekillenmesinde ve gelişiminde sadece siyasi liderlerin değil, aynı zamanda aydınların da önemli katkıları olmuştur. Bu bağlamda Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Osmanlı aydınları arasında Panislamist düşüncenin oluşumunda ve yayılmasında önemli roller üstlenmiştir. Her iki isim de modernleşme, özgürlük ve İslam birliği kavramlarını birlikte ele alarak İslam dünyasının Batı karşısında güçlenmesi gerektiğini savunmuştur.²¹

Namık Kemal'in düşünceleri, siyasi reformlar ve modernleşme talepleri ile birleşmiş bir İslam birliği fikrini içermiştir. İslamcılık düşüncesi ile Osmanlıcılık fikrini harmanlamış ve her iki kavramı da devletin bekası için vazgeçilmez olarak görmüştür. Batı'nın içinde bulunduğu modern dönemin temelinde, İslam'ın adalet ve meşveret ilkelerine dayanan yönetim anlayışının bulunduğunu, medeniyet ya da modernleşme kavramlarını daha çok teknik ve bilimsel gelişmeleri ifade ettiğini savunmuştur. İslam düşüncesinin özünde yer alan ve Osmanlı'nın tarihsel yönetim pratiğinde kurumsallaşmış olan esasların yeniden güncellenip ihya edildiğinde devletin çöküşünün önlenebileceğini ve siyasi yapının sürekliliğinin sağlanabileceğini düşünmüştür.²² Bu nedenle Namık Kemal'in Panislamizm söylemi, sadece dini bir birlik çağrısı değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel bir reform arayışı olarak da değerlendirilebilir.

Namık Kemal, Avrupa'nın medeniyette ulaştığı düzeyin Osmanlı'nın geleceğini tehdit ettiğini düşünerek, buna karşılık İttihad-ı İslam düşüncesinin ortak ve kapsayıcı bir hedef olarak benimsenmesini gerekli görmüştür. Ona göre İstanbul, Avrupa'ya yakınlığı sayesinde İslam dünyasına bilgi ve düşünce akışını kolaylaştıracak en uygun

¹⁹ Abdullah Alperen, a.g.m, 84.

²⁰ Abdullah Alperen, a.g.m, 83.

²¹ İlhan Kutluer, İslamcılık, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları), 2001, 70-71.

²² Zeynep Yıldırım, Namık Kemal'in Batı Karşısında İslamcı Anlayışı, *II. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Kütahya, 26-28 Ekim 2017, 94.

merkez olma özelliğini taşımıştır. Cinsiyet, dil ve mezhep farklılıklarının birliğe engel olmayacağını vurgulayan Namık Kemal, İslam'ın özü itibarıyla kardeşliği ve birlikteliği emrettiğini, bu birliğin ise siyasal çatışmalarla değil, irşat faaliyetleri ve ilmi eserler aracılığıyla sağlanabileceğini ifade etmiştir.²³ Namık Kemal, İslam dünyasının ortak değerlerini ve kültürel bağlarını ön plana çıkararak bu birliği sağlamaya çalışmıştır. Yazılarında ve şiirlerinde, özellikle Batı'nın işgalci politikalarına karşı Müslümanların birleşmesi fikrine güçlü vurgular yapmıştır.²⁴

Ali Suavi'nin Panislamist yaklaşımı, özellikle Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma politikalarına karşı bir tepki olarak doğmuş ve İslam'ın ortak değerlerini merkeze alan bir modernleşme önerisi sunmuştur. Suavi, İslam dünyasının parçalanmış yapısını büyük bir sorun olarak görmüş, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı gerilemeyi de inanç ve değerlerden uzaklaşmanın bir neticesi olarak değerlendirmiş ve Müslümanların ancak birleşerek Batı karşısında güçlü bir pozisyon alabileceğine inanmıştır.²⁵ Ali Suavi'nin Panislamist düşüncesi, özellikle yayınladığı gazete ve dergiler aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmıştır.²⁶ Ali Suavi, Paris'te yayınladığı "Muhbir" gazetesini aracılığıyla hem Osmanlı idaresini hem de Batı'nın yayılmacı ve sömürgeci politikalarını sert bir biçimde eleştirmiştir.²⁷ Suavi'nin düşünce dünyasında ilerlemeyi manevi değerlere bağlı kalınarak bu değerlerin ihyasıyla mümkün görmüştür. Ona göre gelişmişliğe açık olmak, Batı'yı taklit etmekten ziyade, kendi kimliğini muhafaza ederek evrensel bilgi ve tecrübelerden yararlanmakla gerçekleşmelidir. Suavi'nin terakki anlayışı, bireylerin ve toplumların kendi köklerine bağlı kalması, öz benliğini koruması ve eleştirel bir bilinçle dışarıdan gelen fikirlere yaklaşması gerektiği düşüncesine dayanmıştır.²⁸

²³ Zeynep Yıldırım, a.g.m, 102.

²⁴ İhsan Aktaş, İslami düşüncenin öncü münevveri: Namık Kemal, *Cins Dergi* [05.03.2025].

²⁵ Ahmet Bilal Karasu, Ali Suavi'nin Siyasi Düşünce Yapısı, *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Türkiye'de Siyasal Akımlar*, 2023, 17.

²⁶ Abdullah Uçman, Ali Suavi, DİA, (İstanbul: TDV Yayınları), 1989, 445-448.

²⁷ Necati Çavdar, Ali Suavi'de Terakki ve Medeniyet Düşüncesi: Muhbir Yazıları, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2020, 311.

²⁸ Necati Çavdar, a.g.m, 321

Bu istek ve çabalar gerek Batılı güçlerin yoğun baskısı gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun iç sorunları nedeniyle sınırlı kalmış, Panislamizm daha çok söylem düzeyinde etkili olabilmiştir. II. Abdülhamit'in 1909'da tahttan indirilmesinin ardından, İttihat ve Terakki yönetimi Panislamizm politikasını terk etmiş ve daha çok Türk milliyetçiliği ekseninde bir siyaset izlemeye başlamıştır. Cumhuriyetin ilanı ile Türkiye'nin laiklik prensibini benimsemesi, Panislamizm'in resmi politika olarak tamamen sona ermesine yol açmıştır.²⁹

XX. yüzyılda Panislamizm düşüncesi, çeşitli İslami hareketler ve cemaatler aracılığıyla gündemde kalmaya devam etmiştir. Müslüman Kardeşler³⁰ ve Hizb-ut Tahrir gibi örgütler, İslam dünyasında siyasi bir birlik ve hilafet ihyası çağrısında bulunmuşlardır.³¹ Ancak bu hareketlerin çoğu, bölgesel ve ideolojik farklılıklar nedeniyle siyasi başarı elde edememiştir. Modern dönemde İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) gibi yapılar, Panislamizm'in kurumsallaşmış biçimleri olarak değerlendirilse de bu kuruluşların siyasi ve askeri olarak etkisiz kalması, Panislamizm'in bir siyasi gerçeklikten çok ideolojik söylem olarak kaldığını göstermektedir.³²

²⁹ Pir Murat Sivri, II. Meşrutiyet Devri Pan-İslamizm Tartışmaları: İttihat Dergisi ve Celâl Nûri Örneği, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2022, 1381.

³⁰ İbrâhim El-Beyyûmî Gânim, İhvân-ı Müslimîn, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları), 2000, 580-583.

³¹ Gene R.Garthwaite, *İran Tarihi*, İnkılap Yayınevi, 2018, 257-258.

³² Davut Dursun, İslam Konferansı Teşkilatı, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları), 2001, 49-53.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

BAĞLAMINDA ŞEHBENDERLİK KURUMU

3.1 II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumu

Tanzimat döneminde, Osmanlı'nın ahvalini eleştirerek yenilik çözümleri sunan Avrupalılar her ne kadar değişiklik ve yenilikler yapılsa da memnun olmamış, bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin dağılması durdurulamamıştır. Sultan Abdülaziz'in yönetimini beğenmeyen içerdeki devlet adamları ile Avrupalı devletler meşrutiyetin ilan edilmesi ve bir meclis açılması yönünde Sultan'a baskılar kurmuş olsalar da Abdülaziz bu taleplerine istedikleri gibi yaklaşım göstermemiştir. Başta Hüseyin Avni Paşa olmak üzere meşrutiyet taraftarlarının planı doğrultusunda Sultan Abdülaziz askeri bir darbe sonucu tahttan indirilmiştir.³³ Abdülaziz'in hal'i ise devlet adına yaptığı yol, hastane, okul vb. harcamaların fazlalığı ve vergi düzenlemelerine yönelik memnuniyetsizlikler kullanılarak meşrulaştırılmıştır. Abdülaziz'in hâlinin ardından V. Murad'a tabi olunmuştur.³⁴ Dolmabahçe Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na ardından Fer'iye Sarayı'na getirilen³⁵ padişah tahtın indirildikten 4 gün sonra sarayda bilekleri kesilmiş şekilde bulunmuştur.³⁶ Devlet erkanının önceden bildiği üzere V. Murad'ın hastalığı gelişen olaylar sebebiyle artmış, cülus törenindeki bilincini yitirmiş vaziyeti, Yıldız Sarayı'ndaki havuza kendini atması, Dolmabahçe Sarayı'na getirilmesinin ardından burada da camdan atlamaya çalışması gibi hadiseler neticesinde akli dengesinin bozukluğu görülmüş ve farklı doktorların tespitiyle de raporlaştırılmıştır.³⁷

³³ Mustafa Ali Uysal, "23 Şubat 1880 Tarihli New York Herald Gazetesine Göre Abdülaziz Cinayetine Bir Bakış", *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl: 4, Sayı:15, 2018, 47.

³⁴ Mustafa Ali Uysal, a.g.m, 47.

³⁵ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1988, 179-185.

³⁶ Mustafa Ali Uysal, a.g.m, 3.

³⁷ Cevdet Küçük, a.g.e., 179-185.

V. Murad'ın hâlinin ardından bir fetva ile Sultan Murad'ın süreklilik arz eden cinnet halinde olmasından ötürü görevini yapamadığı rapor edilmiş³⁸, II. Abdülhamit meşrutiyet yönetimini kabul etmesi koşuluyla Mithat Paşa ve arkadaşları tarafından 31 Ağustos 1876 Perşembe günü 34 yaşında iken tahta çıkarılmıştır.³⁹ Osmanlı'da padişah değişimlerinin devlet erkanı ve halka arzı cülus töreni⁴⁰ ile olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında sadece Osmanlı için değil dünya devletleri özellikle Avrupa için çeşitli farklılaşmalar meydana gelmiştir. Avrupa'da siyasi değişim Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması sonrasında gerçekleşmiştir.⁴¹ Kırım Savaşı'nın çıkması "Kutsal Yerler Meselesi" adıyla bilinen 1847 yılında Beytullahim'deki bir Ortodoks ayini esnasında Hıristiyanlar için önemli olan bir yıldızın kaybolmasından dolayı Katolik-Ortodoksların arasındaki mezhep çatışmasına varan konu 1852'de Osmanlı Devleti içinde yaşayan Hıristiyanların himayesi meselesine dönüştürülmüştür. Osmanlı Devleti, kendi hüviyetinde bulunan Katolikler için taleplerde bulunan Fransa ile Ortodoksların sözde salahiyetini düşünerek isteklerini ileten Rusya arasında sıkışıp kalmış bunun yanında her iki kesim de hiçbir düzenlemeden memnun olmamıştır.⁴² Rusya, özellikle Londra Boğazlar Sözleşmesi'nin ardından Panslavizm'i hedefleyerek Eflak Boğdan'dan Sırbistan'a, Macaristan, Yunanistan ve Arnavutluk'u içine alan büyük bir Slav İmparatorluğu kurmak istemiştir. Rusya, "hasta adam" diye tabir edilen Osmanlı'yı parçalamak adına yanına müttefik arayışına girmiş; kendisine Eflak-Boğdan, Bulgaristan ve Karadeniz'de üs ayarlamış, İngiltere'ye Mısır ve Girit'i, Fransa'ya On İki Ada ve Tunus'u, Avusturya'ya Tuna ve Ege Denizi arasını taksim ederek teklif götürmüştü de her bir ülkenin Osmanlı üzerinde farklı amaç ve istekleri

³⁸ Cevdet Küçük, a.g.e., 179-185.

³⁹ Sefa Alp, a.g.m., 1.

⁴⁰ Abdülkadir Özcan, "Cülûs", *DİA*, (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1993), 108-114.

⁴¹ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamit'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları", (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), 115.

⁴² Togay Seçkin Birbudak, "1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı- Avusturya İlişkileri", *Bellekten-Türk*

Tarih Kurumu, Sayı: Nisan 2018, Cilt 82- Sayı 293, 241-264.

olduğundan ötürü geri çevrilmiştir.⁴³ Beydilli'ye göre, 1853 yılında Osmanlı Devleti, bir sene sonra 1854 yılında gerçekleşecek olan İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı savaş ilan etmesi durumunu, her bir taraf için de bu savaşın yaklaşık 3 yıl süren bir Avrupa Savaşı olacağını öngörmemiştir. Savaşın ardından İngiltere, Fransa ve Prusya'nın katılımıyla barış dört ilke üzerine kurulmuştur;

1. Memleketeyn üzerindeki Rusya himayesinin sonlanarak kendisine Osmanlı tarafından verilen ayrıcalıkların Avrupa garantörlüğüne bırakılması,
2. Tuna Nehri'nde gemiler için serbestlik,
3. Karadeniz'in silahsız ve tarafsız bölge haline getirilmesi,
4. Hristiyan halkın haklarının düzenlenmesi ki bu maddeyle Rusların Ortodokslar üzerinde iddia ettiği şeylerden vazgeçmesi istenmiştir.⁴⁴

Abdülhamit tahta çıkmadan evvel Balkanlarda isyanlar başlamıştır. 1876 yılında Sırbistan ve Karadağ Osmanlı'ya savaş ilan ederek Balkanlardaki durumu daha da kritiklemiştir. Balkanlar'daki savaşta Türklerin zafer kazanması durumunda, iki devletin devreye girerek Sırbistan'da mevcut durumu koruyacağı belirtilmiştir. Ancak, eğer Türkler savaşı kaybederse, Sırbistan'ın eski Sırbistan toprakları ile Bosna'nın bir kısmını alacağı, Karadağ'ın ise Hersek'in bir kısmını elde edeceği öngörülmüştür. Bosna-Hersek'in geri kalan topraklarının ise Avusturya'nın kontrolüne geçeceği ifade edilmiştir. Bu plan, savaşın sonucuna göre bölgede güç dengelerinin nasıl değişeceğini ortaya koymaktadır.⁴⁵

Osmanlı savaşı kazanmaya yaklaşmasının aksine Rusya diplomatik ve askeri tehditlerle Osmanlı'yı barışa zorlamıştır.⁴⁶ Bu durumlar gerçekleşirken İngiltere Doğu'daki hedeflerinin Ruslar tarafından sekteye uğrayacağını düşünerek Balkanlar'daki durumların müzakeresi adına bir toplantı yapmayı teklif etmiş, Rusya

⁴³ Sabri Can Sannav, "Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Balkanlar'daki Milliyetçilik Hareketlerine Etkileri", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2022, 260.

⁴⁴ Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *DİA*, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2007), 169-172.

⁴⁵ M. Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, *Osmanlı Diplomasi Tarihi*, 210.

⁴⁶ M. Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, *a.g.e*, 210.

ve Osmanlı'nın teklifi kabul etmesiyle İngiltere Doğu meselesini yine birincil olarak eline almıştır.⁴⁷ Osmanlı'nın olası Rus Savaşı ve Balkanlar'daki karışıklıkları engellemeye yönelik hamlesiyle Tanzimat sürecini anayasallaştırmıştır. V. Murad döneminde Anayasa hazırlıklarına başlanmış, Midhat Paşa'nın elli yedi maddeden oluşan "Kanun-ı Cedit" i ile farklı anayasa örnekleri toplanmıştı. Belçika, Polonya ve Prusya anayasaları tatbik edilmiş ve II. Abdülhamit Said Paşa'ya Fransız anayasalarını Türkçeye tercüme ettirerek ikinci bir taslak hazırlatmıştır. Abdülhamit'in emriyle askerler, bürokratlar ve ulemadan oluşan Cemiyet-i Mahsûsa adlı kurulun oluşturulmasıyla metne son hali verilerek bakanlar kurulunun düzenlemeleri ardından padişahın onayından geçmiştir.⁴⁸

Osmanlı Devleti bu hazırlığın ardından İngiltere'ye yakın olan meşrutiyet yanlısı Midhat Paşa'yı Sadrazamlık görevine getirmiş ve toplantıda Hariciye Nazırı Saffet Paşa tarafından Haliç'in karşı yakasından atılan bu toplar, halkın meşru taleplerine uygun olarak, padişah tarafından Osmanlı Devleti'nde uygulanması gerekli görülen yeni yönetim biçiminin ilanını simgelediği anlatılmıştır. Meşrutiyet yönetiminin, Osmanlı milletlerini oluşturan tüm bireylerin kişisel özgürlüklerini güvence altına aldığı ifade edilmiştir.⁴⁹ Bu açıklamalarla meşruti yönetime geçildiği vurgulanarak, konferansa katılan devletler üzerinde olumlu bir etki yaratılması amaçlanmıştır. Sultan II. Abdülhamit bu toplantıların arkasında asıl amacın Osmanlı'yı parçalamak olduğunu düşünmüş ve İstanbul'da düzenlenen büyük devletler konferansında alınan kararlara şahit olmuştur. Söylenenlerin aksine, amaçları Hristiyan tebaasının haklarını korumak değil, bu toplulukların önce özerkliklerini, ardından tam bağımsızlıklarını sağlamak olduğunu ve bu şekilde, Osmanlı Devleti'nin topraklarının tamamen bölünmesini hedeflediklerini belirtmiştir.⁵⁰

⁴⁷ Mithat Aydın, "İstanbul Konferansı", *DİA* (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2020), 671-672.

⁴⁸ Fatıma Sariaslan, "1876 Anayasası (Kanun-I Esâsî) ve İlk Osmanlı Parlamentosu", *Yasama Dergisi*, 2022,124.

⁴⁹. Muhammed Sallabi, *Osmanlı Tarihi (Kuruluşu, Yükselişi, Çöküşü)*, (İstanbul: Ravza Yayınları,2016) 518.

⁵⁰ Prof. Dr. Muhammed Sallabi, *a.g.e*, 518.

Sallabi'ye göre bu devletler Osmanlı'yı kendi aralarında taksim etmek adına:

1. Hristiyan halkları isyana teşvik eden işler yapıp ortamı karıştırmışlar,
2. Meşruiyet ifadelerini, Osmanlı'yı farklı gruplara bölmek adına savunmuşlardır.⁵¹

Osmanlı Devleti'nin, kongrede Hristiyan nüfus lehine ıslahat yapılması, idari kontrolün Avrupalı elçilere devredilmesi ve Osmanlı ordularının sayısının azaltılmasına yönelik maddeleri kabul etmesi, egemenlik haklarının kaybı anlamına geleceği için, bu kararları reddetmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu durum, 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan Türk-Rus Savaşı'nın temel sebeplerinden biri olarak değerlendirilmiştir.⁵² En temel nedenleriyle Balkanlar'da milliyetçilik akımlarının güçlenmesi, isyana teşvik edilen Hristiyan azınlıkların bağımsızlık talepleri, azınlıklara yönelik Osmanlı tarafından hangi politika geliştirilirse geliştirilsin Avrupa'yı tatmin etmemesi ve Rusya'nın Pan-Slavizm politikası ile İngiltere ve diğer Batılı devletlerin Osmanlı üzerindeki baskısını artırmasıyla savaşa ortam hazırlanmıştır. Rusya'nın Panslavizm politikasının gerekliliği olarak Slav ırkını birleştirmek isteyen ve Ortodoks Hristiyan toplulukları koruma iddiasını güden Rusya bu sebepleri öne sürerek savaş için bir meşruiyet zemini oluşturmuştur.⁵³

Bir yandan devletin içerisindeki istikrarını sağlamaya çalışan bir yandan gücünü kaybeden ordusu ve kötüleşen ekonomisi sebebiyle yaptığı Tanzimat reformlarının mali yükünü daha fazla hisseden Osmanlı bu savaşta hem Kafkasya cephesinde hem de Balkanlar'da Rus kuvvetleriyle savaşmıştır. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı devletler Osmanlı'ya yeni reformlar yapması hususunda baskılar kurmuş, Osmanlı'nın toprakları içerisindeki bastırıldığı isyanlar üzerinden "Bulgar vahşeti" adıyla lanse edilen propaganda ile Osmanlı'nın uluslararası kamuoyunda imajının zedelenmesi hedeflenmiştir.⁵⁴ Plevne Savunmasına rağmen Osmanlı ordusu 93 Harbi'nde ciddi değişim ve sonuçlar doğuran yenilgi yaşamıştır. Rus kuvvetleri

⁵¹ Prof. Dr. Muhammed Sallabi, *a.g.e.* 518.

⁵² Alaaddin Yalçınkaya, *a.g.e.* 212.

⁵³ Mahir Aydın, "93 Harbi", *DİA*, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları,1994),498-499.

⁵⁴ Mahir Aydın, "93 Harbi", *DİA*, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları,1994),498-499.

Yeşilköy'e (Ayastefanos) kadar ilerlemiş, Osmanlı'nın batı sınırı İstanbul'a doğu sınır hattı ise Erzurum'a kadar gelince İngiltere'den arabuluculuk yapması istenmiş ve 31 Ocak 1878'de ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı'nın uluslararası alandaki konumunu zayıflatan, Rusya'nın dikte ettiği Ayastefanos Antlaşması 3 Mart 1878'de imzalanmıştır.⁵⁵

İngiltere savaş başlamadan evvel Rusya'dan İstanbul'a dokunmayacağı ve Bulgaristan'ın belli bölgelerini alacağı yönündeki şartlar üzerine garanti olsa da savaş neticesindeki bu ilerlemesi ve kazançları hem kendini hem de Avusturya'yı tedirgin etmiş, Osmanlı'ya kabul ettirilen barış antlaşmasının mevcut ağırlığı öne sürülerek bu antlaşmanın yenilenmesi yönünde gündem oluşturulmuş ve Berlin Kongresi süreci meydana getirilmiştir.⁵⁶ Çıkarlarına uygun vaziyete gelene kadar müzakereler devam etmiş Ayastefanos Antlaşması'nın değişmesi fikri üzerinde mutabık olunmuştur. Bu antlaşma ile ise;

1. Balkanların güneyinde Doğu Rumeli adlı bir vilayet oluşturularak Osmanlı'ya idaresi devredilmiş, bununla birlikte Hristiyan vali atanarak ittifak ortamı oluşturulmaya çalışılmıştır. Rusya ise Bulgaristan'da ve Doğu Rumeli'de 50.000 askerlik ordusuyla kalma hakkına sahip olmuştur.
2. Bosna- Hersek Avusturya'nın idaresine bırakılmıştır.
3. Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını ilan etmiştir.
4. Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakılmıştır.
5. Ayastefanos Antlaşması'nda kararlaştırılan Osmanlı'nın 2,5 milyar altın tazminat ödeyeceği maddesi aynı şekilde kalmış ve geçerliliğini korumuştur.
6. Osmanlı, mahkemelerde halkın eşit olacağı taahhüdünü vermiştir.⁵⁷

Savaşın nihayetinde yaşanan mali sıkıntılar neticesinde Osmanlı, dış borçlarını ödeyemez hale gelerek 1881 yılında Düyun-ı Umumiye'yi kurmuştur. Devletin mali, ekonomik, siyasi dengesinin bozulmasıyla birlikte Balkanlar'dan gelen

⁵⁵ Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1995, 225.

⁵⁶ Alaaddin Yalçınkaya, a.g.e, 214.

⁵⁷ Sallabi, a.g.e, 524.

Müslümanların Osmanlı'ya göç etmesi demografik dengenin de bozulmasına yol açmıştır.⁵⁸

Balkanlarda artan milliyetçilik dolayısıyla Yunanistan da Rumların isyanları ile Girit'i ele geçirebileceğini düşünmüş ve Megali Idea (büyük ülkü) denen Rumların yaşadığı tüm toprakları ve İstanbul'u ele geçirme siyaseti doğrultusunda Girit'teki Rumlara destek vererek Osmanlı- Yunan Savaşı'nı başlatmıştır. Osmanlı ordusu büyük bir harekât başlatmış ve çok geçmeden Yunan kuvvetlerini mağlup ederek Yunanistan'ın kuzeyine Atina'ya doğru ilerleme kaydetmiştir. Osmanlı her ne kadar askeri olarak ilerleme kaydedip başarıya ulaşsa da diplomatik açıdan Avrupalı devletlerin baskısı altında kalarak sahadaki kazancını masada kaybetmiştir. 4 Aralık 1897'de yapılan İstanbul Antlaşması ile savaş resmi olarak sona ermiş; Girit, Osmanlı yönetiminde kalmaya devam etmiş ancak özerklik kazanmış, Osmanlı'nın savaşta aldığı Teselya bölgesi Yunanistan'a verilmiş, Yunanistan Osmanlı'ya tazminat ödemiştir. Osmanlı savaşındaki kazanımını diplomatik olarak kaybetse de galibiyet duyguları körelmiş olan asker ve halkın moralini yükselten inancını tazeleyen bir savaş olmuştur.⁵⁹ Balkanlarda mevcut durum bu haldeyken Osmanlı'nın Kuzey Afrika'da kalan son toprak parçası olan bugünkü Libya sınırları içerisinde bulunan Trablusgarp'ta İtalya Osmanlı'ya ultimatö vermiş ve ardından bu bölgeyi işgal etmiştir. Osmanlı'nın Trablusgarp'a olan uzaklığı ve Trablusgarp halkının devlete duyduğu güvenin azalması İtalya'nın buradaki emeline ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda Fransa'nın Tunus'a gerçekleştirdiği baskısı da Osmanlı'yı zor duruma düşürmüştür. Osmanlı Devleti'nin zayıflığından faydalanarak Kuzey Afrika'da bulunan topraklar büyük devletlerin ilgi odağı olmuştur.⁶⁰

Abdülhamit döneminin diğer gündemi ise Ermeni meselesi olmuş ve bu mesele diğer devletlerin dahliyle uluslararası bir sorun haline almıştır. Batılı devletler, Osmanlı üzerindeki reform baskılarını artırırken, Doğu Anadolu'daki Ermeni gruplar

⁵⁸ Engin Can Çetin, "Düvün-ı Umûmiyye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi: Genel Bir Bakış." *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018,248.

⁵⁹ Cemal Sezer, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Gönüllü Osmanlılar." *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2023, 139-141.

⁶⁰ Burak Altunsoy, "İtalya'nın Trablusgarp'a Nüfuzu ve Trablusgarp Savaşı'nın Başlamasında İtalya Basınının Etkisi." *OTAM*, 2022, 33-34.

bağımsızlık taleplerini yükseltmiştir. 1894-1896 yılları arasında Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni örgütlerinin faaliyetleri artmıştır.⁶¹ Ermeni çeteleri Doğu Anadolu'da ayaklanmış, Osmanlı kuvvetleri ise bu isyanları bastırmıştır. Ermeni meselesi, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı'ya baskı yapmasına zemin hazırlamıştır. Ancak II. Abdülhamit, reform taleplerini sınırlandırmış ve merkezi otoriteyi güçlendirmek için sert önlemler almıştır. Ermeni isyanlarının bastırılması, uluslararası alanda Osmanlı'ya yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur. Batılı devletler, Osmanlı'nın iç işlerine daha fazla müdahale etme fırsatı bulmuştur.⁶²

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti hem iç hem de dış dinamiklerin yoğun baskısıyla çok boyutlu bir siyasi krizle karşı karşıya kalmıştır. Tanzimat süreciyle başlayan modernleşme girişimleri, bir yandan devletin idari ve mali yapısında merkeziyetçi eğilimleri güçlendirirken, diğer yandan toplumsal ve siyasal alanda yeni gerilim alanları doğurmuştur. II. Abdülhamit, tahta çıkışıyla birlikte Tanzimat'ın yarattığı karmaşayı dengelemeye çalışmış; merkeziyetçi bir yönetim anlayışını benimseyerek hem reform sürecinin bazı kazanımlarını sürdürmüş hem de devlet otoritesini yeniden tesis etmeye yönelik politikalar geliştirmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, uluslararası diplomasi sahnesinde daha sistematik bir aktör hâline gelmeye çalışmış, Emir'in dört ayrı küme teorisi çerçevesinde Avrupa, Asya, Balkanlar ve Ortadoğu sistemlerine entegre olmayı hedeflemiştir. Ancak aynı dönemde, dış baskıların en yoğun biçimde hissedildiği meselelerden biri Ermeni sorunu olmuştur. Doğu Anadolu'daki Ermeni grupların bağımsızlık talepleri, Taşnak ve Hınçak gibi örgütlerin faaliyetleriyle silahlı ayaklanmalara dönüşmüş, 1894-1896 yılları arasında Osmanlı kuvvetleri bu isyanları bastırmak zorunda kalmıştır. Ermeni meselesi, İngiltere, Fransa ve Rusya başta olmak üzere Batılı devletlerin Osmanlı üzerinde reform baskılarını artırmasına ve devletin iç işlerine daha doğrudan müdahale etmelerine zemin hazırlamıştır. II. Abdülhamit, bu baskılara karşı reform taleplerini sınırlandırarak merkezi otoriteyi güçlendirme yönünde sert önlemler almış, böylece hem iç istikrarı sağlamayı hem de devletin bağımsızlığını korumayı amaçlamıştır.

⁶¹ Bülent Cırık, "Sultan II. Abdülhamit'e Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Bir Fezleke (1895)". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 2021, 20-21.

⁶² Ramazan Erhan Güllü, "II. Abdülhamit Dönemi'nde Meydana Gelen Ermeni İsyancı Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Türk Tarih Kurumu*, 2022, 457-459.

Ancak uygulanan bu politikalar, uluslararası kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne yönelik eleştirilerin artmasına ve Batılı devletlerin bölgedeki etkinliklerini artırmalarına da neden olmuştur.

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin hem iç hem de dış politikada yoğun baskılarla karşı karşıya kaldığı bir süreç olmuştur. Devletin iç güvenliğini tehdit eden olaylar yaşanırken, Batılı devletlerin müdahale girişimleri Osmanlı üzerindeki reform baskılarını artırmıştır. Bu gelişmeler Abdülhamid'i, Tanzimat reformlarının yarattığı siyasi ve idari sorunları aşmak adına daha merkezîyetçi bir yönetim anlayışına yöneltmiştir.

3.2 II. Abdülhamit ve Dış Politika

II. Abdülhamit'in tahta çıkışı, Tanzimat'ın yarattığı siyasi ve toplumsal karmaşanın zirveye ulaştığı bir döneme denk gelmiştir. Tanzimat reformlarının yol açtığı merkezîyetçi yapı, idari ve mali sistemin hantallaşmasına neden olmuştur II. Abdülhamit, bu dönemde hem Tanzimat'ın modernleşme ideallerini devam ettirmiş hem de kendi merkezîyetçi yönetim anlayışı doğrultusunda yeni politikalar geliştirmiştir.⁶³ Osmanlı'nın diplomatik faaliyetler noktasında yakalamaya çalıştığı sistemli halin daha çok II. Abdülhamit devrinde kazandırıldığı belirtilmiştir. Emir, uluslararası diplomasi kümeleri oluşturmuş dörtlü diplomatik sistem adını verdiği bir yapı organizasyonu ortaya koyarak Osmanlı'yı da bir kümeye dahil etmiştir. Birincisi, Britanya, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve İtalya gibi güçlü devletlerin hakimiyetinde bulunan Avrupa Sistemi; ikincisi, İngiltere ve Rusya'nın kontrolünde şekillenen Asya Sistemi; üçüncüsü, Osmanlı Devleti ile Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Avusturya-Macaristan'ın dahil olduğu Balkan Sistemi; son olarak ise Osmanlı, İran, Mısır, Arap Yarımadası'ndaki yerel yöneticiler ve dolaylı olarak İngiltere ile Fransa'nın yer aldığı Ortadoğu Sistemidir.⁶⁴

Sultan II. Abdülhamit saltanat yıllarında merkezîyetçi anlayışını daima korumaya çalışmış ve padişahlık-halifelik makamının otoritesini gölgeleyecek her türlü kurum ve kişilerle mücadele içinde olmuştur. Özellikle bu dönemde misyon, görevler ve

⁶³ Çetinsaya, a.g.m, 356-357.

⁶⁴ Mehmet Sait Emir, a.g.m., 26.

olması gereken konum bağlamında sapmalar yaşayan diplomasiyi kendi otoritesi altında tutma gayretinde olmuştur.⁶⁵ Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamit dönemi, Müslümanların birliği konusundaki çabaların yoğunlaştığı bir dönem olarak dikkat çekmekle birlikte bu dönemde, özellikle İslam dünyasında yaşanan pek çok siyasi ve sosyal değişim, Müslüman topluluklar arasında dayanışma ve birlik sağlama arayış ve ihtiyacını arttırmıştır. Bu gereklilik neticesinde II. Abdülhamit'in İslam birliğini oluşturmak gayesiyle çeşitli stratejiler geliştirip döneminde uyguladığı gözlemlenmiştir. Bu stratejilerin başında eğitim kurumlarının güçlendirilmesi, kültürel etkinliklerin desteklenmesi ve uluslararası Müslüman dayanışmasının teşvik edilmesi yer almıştır.⁶⁶

II. Abdülhamit'in kurmaya çalıştığı dengenin ve ele aldığı hakimiyetin en temel kaynağı halifelik ile buna bağlı yürüttüğü İslamcılık politikası olmuştur II. Abdülhamit'in İslâmıcılık politikası, modern bir terim olan Panislâmizm ile ilişkilendirilir. Bu ifade, ilk kez 1870'lerin ortalarında Batılı yazarlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, Batı'da bu terimin yaygınlaşmasından önce, Panislâmizm'e Osmanlıca'da karşılık gelebilecek ya da benzer çağrışımlar uyandıran "İttihad-ı İslâm", "İttihad-ı Din" ve "Uhuvvat-i Din" gibi kavramlar, Osmanlı'nın Hindistan, Endonezya ve Orta Asya'daki Müslüman sultanlıklarla yaptığı yazışmalarda sıkça yer bulmuştur. Özellikle Hindistan örneği dışında, Orta Asya'daki hanlıklar da Osmanlı'dan yardım talep ederken bu tabirleri kullanmıştır. Özbek gücünün zayıflamasıyla birlikte Orta Asya'da ortaya çıkan Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarının yardım talepleri bu bağlamda örnek gösterilebilir. Genel olarak, İslâmıcılığın II. Meşrutiyet sonrası doğmuş bir ideoloji olduğu yönünde bir kanaat bulunsa da bu yaklaşım tarihlendirme açısından yanlıştır. Zira İslâmıcılık düşüncesi, II. Abdülhamit döneminden önce de şekillenmiş ve Abdülaziz döneminde dış politika aracı olarak somut örneklerle kendini göstermiştir.⁶⁷

⁶⁵ Berkan Güngör, a.g.m, 81.

⁶⁶ Büşra Elçiçeği, Ali Yılmaz," Maârif Salnâmelerine Göre İdlib Kazasında Müslüman Okullarında Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (H.1316-1321/M.1898-1904)", *Turkish History Education Journal*, 2020, 407-424.

⁶⁷ Barış Alp, "I. Abdülhamid'in Panislâmist Politikası", *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2015, 1.

II. Abdülhamit, halife unvanını hem iç hem de dış politikada etkin bir şekilde kullanmış ve özellikle büyük devletlere karşı bu unvandan faydalanmayı temel bir strateji olarak benimsemiştir. Bu stratejinin arka planında, Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'ni bölme ve zayıflatma girişimlerine dair algısı ile devletin varlığını ve bütünlüğünü koruma mücadelesi bulunmaktadır. II. Abdülhamit, İslam'ı yalnızca bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda siyasi bir birlik ve dayanışma ideolojisi olarak görmüş ve savunmuştur. Bu doğrultuda, dünya genelindeki Müslüman topluluklar üzerinden stratejik politikalar geliştirmeyi ve bu politikaları hayata geçirmeyi amaçlamış, dolaylı bir küresel bağlantı ağı oluşturmayı hedeflemiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde, Avrupa ülkelerine karşı sahip olunan sembolik otoritenin Müslüman topluluklarla paylaşılması, halife adına hutbe okutulması, dini rehberlik sağlanması ve Müslümanların örgütlenmesine yönelik çabalar, bu stratejinin somut bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa tarafından Pan-İslamcılık olarak adlandırılan Abdülhamit'in İslamcılığı, Batı'da bir cihat hazırlığı olarak değerlendirilmiş olsa da II. Abdülhamit'in Avrupa'ya karşı bir cihat başlatma düşüncesi olmamış, hilafet makamını siyasal bir araç olarak kullanmayı tercih etmiştir.⁶⁸

II. Abdülhamit'in İslam Birliği Politikasını uygulamasında birçok padişah gibi tasavvufi çevrelere yakın olmakla birlikte tarikatlara intisap etmesi hususu da önemli görülmüştür.⁶⁹ Genç yaşlarında Şazeli Tarikati'ne mensup olmuş ve sonrasında da Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergahı'nın Kadiri şeyhiyle tanışıklığının ardından Kadiri mezhebine de dahil olmuştur.⁷⁰ Daha ileriki yaşlarında ise Nakşibendilik tarikatine de intisap etmiştir.⁷¹ II. Abdülhamit'in tarikatlara bağlanmasının yanında tarikat şeyhleriyle de yakın teması bulunmuş ve aralarındaki iletişim kuvvetli olmuştur. Şazeli tarikati şeyhi Muhammed Zafir, tıpkı Şeyh Edebalı'nın Osman Gazi'ye uzun ömürlü

⁶⁸ Şaban Tanıyıcı Selçuk Kahraman, "II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2017, C. 1, S. 2, s. 3.

⁶⁹ Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamit*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s. 28.

⁷⁰ Hamza Semih Vural, "Sultan II. Abdülhamit'in Tarikatlarla Münasebetleri", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 2019.

⁷¹ Sefa Alp, a.g.m, 2.

kudretli bir devletin kurucusu olup Sultan olacağını ifade etmesi gibi, Sultan Abdülhamit'e padişah olacağı haberini şehzade iken vermiştir. Şeyhler ile yakın bir ilişkisi olmasına dair bir başka hadise ise II. Abdülhamit'in Midhat Paşa'yla tahta oturmadan evvel Kanun-i Esasi'yi ilan etme koşuluyla tahta geçeceği mevzusu konuşulurken Midhat Paşa'nın Mevlevi şeyhi Osman Selahaddin Efendi tarafından müstakbel Sultan'ın huzuruna getirildiği ve şeyhin bu ikilinin konuşmasına müşahede ettiği belirtilmiştir.⁷²

Sultan, sufi çevrelerle ve şahsiyetlerle iletişim halinde olarak yalnızca şahsi alakası için değil aynı zamanda siyasi bağlamda bu çevrelerin fikir ve desteklerini alarak yalnızca Osmanlılar için değil Arap memleketleri başta olmak üzere diğer Müslüman topluluklar üzerinde etkisini arttırmak istemiştir.⁷³ Ebü'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen Vâdî b. Alî es-Sayyâdî er-Rifâî isimli 1850-1909 yılları arasından yaşamış Suriye Halep bölgesinde doğmuş ve o bölgede etkin olan Rifai şeyhi ile yakın teması bulunan Abdülhamit tarafından İstanbul'a getirilmiş; sufi tarikat şeyhlerinin başına, ardından Anadolu ve sonrasında Rumeli'de çeşitli siyasi makamlarda göreve getirilmiştir.⁷⁴ Sayyadi'ye bazen Arap memleketlerinden İstanbul'a gelmiş misafirleri karşılama ve ağırlama görevi verilmekle birlikte özellikle Arap coğrafyasında nüfuzu olan mezkur Rifai tarikati şeyhinin II. Abdülhamit'in hilâfet politikasında Osmanlı'nın bu vilayetlerdeki otoritesinin arttırılmasına vesile olacak faaliyetlerde fayda sağlanması istenmiştir. Sayyadi ilmi çalışmaları kapsamında da Müslümanlar üzerinde etkili olacak 200'ün üzerinde eser kaleme almıştır.⁷⁵

Abdülhamit'in iletişimin diğer şeyhlere göre nispeten daha kuvvetli olduğu son isim ise Şeyh Zafir et-Tarabulusi olmuştur. Bu şahsiyet ve bir dönem Trablusgarp valiliği yapan Mahmud Nedim Paşa arasında kuvvetli bir bağ oluşmuştur. Mahmud Nedim Paşa sadrazam ve II. Abdülhamit şehzade iken İstanbul'a gelmiş bu dönem kendisiyle tanışmış ardından Medine'ye gidip bir yıl kadar kalıp tekrar İstanbul'a dönmüştür. Abdülhamit padişah olduktan sonra kendisine Yıldız Sarayı çevresinde bir zaviye

⁷² Hamza Semih Vural, a.g.m, 34.

⁷³ Muhammed Ali Muhammed Uffin, a.g.m,278.

⁷⁴ Muhammed Ali Muhammed Uffin, a.g.m, 280.

⁷⁵ Ş. Tufan Buzpınar, "Sayyâdî", *DİA*, (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi yayınları), 2009, 217-218.

sorumluluğu vermiş padişahın İslami siyasetini, davetini ve yine otoritesini güçlendiren şahsiyetlerden biri olmuştur.⁷⁶ Yapılan zaviye bugün Ertuğrul Tekkesi ismini devam ettirmekle birlikte cami hüviyetine kavuşturulmuştur. Abdülhamit bu tekke etrafına selamlık ve misafirhane de ekleterek dönemin Müslüman topluluklarının bir araya geldiği mekanlardan biri haline getirmiştir. Şeyh Zafir vefat ettiğinde bu tekkenin haziresine defnedilmiş ve Abdülhamit tarafından hazire etrafına türbe, çeşme, kitaplık ekletilmiştir.⁷⁷ Sultan'ın sufi çevrelere karşı alakasıyla örtüştüğü üzere tarikatların faaliyetlerini sürdürebilmeleri adına ihtiyaçlarını gidermiş, tekke/zaviye yapımı- onarımı gibi durumlarla da ilgilenerek bu yakınlığı doğrultusunda güvendiği önemseydiği şeyhlerle istişare etmiş ve İslami siyasetini de güçlendirmiştir.⁷⁸

Emperyal devletlerin dış baskısı ve içerdeki tebaanın gruplaşarak ayrılıkçı hareket etmelerine karşın en büyük çözümün birlik ve beraberlik olacağı⁷⁹ düşüncesinde olan II. Abdülhamit devletin ve milletin akıbetini İslam ile ilişkilendirmiştir. II. Abdülhamit, Tanzimat'ın aksine, Osmanlı toplumunu "Osmanlı milleti" kimliği etrafında birleştirme idealinden ziyade, Halifelik makamını merkeze alan İslam Birliği politikası ile bir araya getirmeyi hedeflemiştir.⁸⁰ Devletin selametini dört şeye bağlayan II. Abdülhamit; birincisini İslam'ın korunması, ikincisini saltanatın korunması, üçüncüsü Müslümanların haremî Mekke ve Medine'nin korunması, dördüncüsü ise başkent İstanbul olarak korunması şeklinde görmüştür.⁸¹ II. Abdülhamit, Tanzimat'ın merkezîyetçi reformlarını kendi yönetim anlayışına

⁷⁶ Uffin, a.g.m, 290.

⁷⁷ Ş. Tufan Buzpınar, "Şeyh Zâfir", *DİA*, (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 2010), C.39, 78-79.

⁷⁸ Uffin, a.g.m, 288.

⁷⁹Fikriyat Dergisi, Sultan II. Abdülhamit'in Cülus Töreni, <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/abdulhamid-ne-zaman-tahta-cikti-abdulhamidin-culus-toreni> [01.09.2024].

⁸⁰Çetinsaya, a.g.m, 381.

⁸¹ Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamit Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik", *Sultan II. Abdülhamit Dönemi*, (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), 15-16.

uyarlamış; Halifelik makamını öne çıkararak Tanzimat'ın zayıflattığı dini birlik unsurunu yeniden güçlendirmiştir.

Merkeziyetçi politikaları ve halifelik makamını öne çıkararak İslam Birliği stratejisi, hem içeride hem de dışarıda düşmanlıkları beraberinde getirmiştir. Şerif Mardin'in açıkladığı üzere Abdülhamit tahta çıktığında;

- 1) Özgürlükçü fikirleri benimseyip bu düşüncenin propagandasını yapan Osmanlılar
- 2) Bab-ı Ali içerisinden çıkan bir kesim
- 3) Askeri zümrenin içerisinden olanlar
- 4) Din adamlarının içerisinden bir kesim⁸²

olmak üzere dört farklı karşıt grupla karşılaşmıştır.⁸³ Sultan Abdülhamit ve döneminin en çok eleştirilen konusu istibdat olmuş ve genel talepler birbirinden farklı milletlerin olduğu bu topraklarda en çok âdem-i merkeziyetçilik⁸⁴ ve özerklik üzerinden gelmiştir. Sultan II. Abdülhamit bu taleplere karşın toprakların parçalanmamasını önceleyen merkeziyetçi bir padişah olmuştur. Âdem-i merkeziyeti devletin bekası ve bütünlüğü için bir bela olarak görmüş, bu anlayışın taraftarının çok olduğu fakat bu usulün Osmanlı'da özerklik olarak algılanıp istendiği sorununun farkında olmuştur. Özellikle Girit ve Doğu Rumeli'de bu usulün fiiliyattaki sıkıntısını görerek bütün vilayetlere bu sistemin uygulanmasını isteyenlerin fesat çıkaranlara uyduklarını beyan etmiştir.⁸⁵

XIX. yüzyılın sonlarında, Avrupa'daki büyük devletler arasında şiddetli bir rekabet yaşanmıştır. İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya, küresel güç dengelerini kendi lehlerine çevirmek için yoğun bir mücadele içerisindeydi. Osmanlı Devleti'nin Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında yer alan stratejik konumu, bu devletler arasındaki rekabetin önemli bir parçası haline gelmiştir. Rusya, özellikle Balkanlar ve Doğu Anadolu üzerinde etkisini artırmak için Osmanlı'ya baskı uygularken, İngiltere ve

⁸² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 67-68.

⁸³ Şerif Mardin, a.g.e, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 67-68.

⁸⁴ Mahallî idarelere geniş yetkiler tanıyan ve II. Meşrutiyet'ten sonra Prens Sabahaddin tarafından Türk yönetim sistemi için teklif edilen temel ilke. Şerif Mardin, "Âdem-i Merkeziyet", *DİA*, (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1988), 364-367.

⁸⁵ Gökhan Çetinsaya, a.g.e, 18.

Fransa Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasını kendi çıkarları için destekler gibi görünüyordu. Ancak, bu destek büyük ölçüde Osmanlı'nın kendi iç işlerine müdahale etmelerine olanak tanıyan bir araç olarak kullanılmıştır.⁸⁶ Berlin Kongresi (1878) ve sonrasında yaşanan gelişmeler, Osmanlı'nın uluslararası alanda ne kadar savunmasız bir durumda olduğunu açıkça göstermiştir. II. Abdülhamit, bu rekabetten yararlanarak Osmanlı'yı bu büyük güçlerin baskısından kurtarmak için bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. Aynı zamanda, Müslümanların birliği üzerinden uluslararası arenada daha güçlü bir konum elde etmeye çalışmıştır.⁸⁷ Ülkenin içerisinde bulunduğu durumu iyi tahlil eden II. Abdülhamit ekonomik ve siyasi baskılara karşın denge politikasını, bağımsızlık hedefiyle ayrılıkçı hareketlere karşı olarak ise İslam Birliği politikasıyla Müslümanları halifelik çatısı altında birleştirme çalışmalarıyla birlik ve istikrarı sağlama gayretinde olmuştur.⁸⁸

XIX. yüzyılda Batı sömürgeciliği, Müslüman coğrafyalarını derin bir şekilde etkilemiştir. Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Fas, Fransa tarafından kontrol edilirken, Hindistan ve Malezya İngiliz yönetimi altına girmiştir. Rusya ise Orta Asya'daki Müslüman toplulukları kendi egemenliği altına almıştır. Bu durum, Müslüman toplumlar arasında Osmanlı halifeliğine duyulan bağlılığı artırmış, Osmanlı'ya bir umut kapısı olarak bakılmasına neden olmuştur. Abdülhamit, bu bağlılığı güçlendirmek ve sömürge altındaki Müslümanlar arasında bir birlik ruhu oluşturmak için şebenderlikler gibi kurumları etkin bir şekilde kullanmıştır. Şebenderlikler, sömürge altındaki Müslümanlarla Osmanlı arasında bir bilgi akışı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bu toplulukların Osmanlı halifeliği ile manevi bağlarını korumasına yardımcı olmuştur.⁸⁹

⁸⁶ Zekeriya Işık, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2011, 53-55.

⁸⁷ Mahmut Bolat, "I. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti Dış Politikası." *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, 21.

⁸⁸ Şaban Tanyıcı, Selçuk Kahraman "II. Abdülhamit'i Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam." *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2017, 1.

⁸⁹ İsa Yüceer, "İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamit." *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, 143-164.

II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu uluslararası denge politikalarında önemli bir rol oynamakla birlikte halifelik makamını ön plana çıkaran İslam Birliği politikası, özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi sömürgeci güçler tarafından kendi çıkarları bağlamında tehdit olarak algılanmıştır. Abdülhamit'in, Hindistan, Orta Asya ve Kuzey Afrika'daki Müslüman topluluklarla kurduğu bağlar, bu bölgelerdeki sömürgeci devletlerin kontrolünü sarsabilecek bir potansiyele sahip olmuş İngilizler, Abdülhamit'in Müslümanlara yönelik mesajlarını İslam Birliği politikasını kendi otoritelerine bir tehdit olarak görmüştür.⁹⁰ Bu dönemde, özellikle Arap coğrafyasındaki demiryolu projeleri ve devletlerin Basra Körfezi'ne yönelik çıkarlarının çatışması bağlamında, İngiltere, 1899 yılının ocak ayında Şeyh Mübarek ile kendi çıkarları doğrultusunda, gizli bir antlaşma imzalamıştır. Söz konusu antlaşmaya tanıklık edenlerin aktardıklarına göre, Kuveyt Emiri, kendisi, varisleri ve halefleri adına önemli bir taahhütte bulunarak, İngiliz Hükümeti'nin onayı olmaksızın Kuveyt'te herhangi bir devletin veya hükümetin temsilcisini kabul etmeyeceğini beyan etmiştir. Ayrıca, İngiliz Hükümeti'nin izni olmaksızın topraklarının herhangi bir kısmını başka bir devletin hükümetine veya vatandaşına devretmeyeceğini, satmayacağını, kiralamayacağını, rehin vermeyeceğini ve işgal ya da başka amaçlarla teslim etmeyeceğini taahhüt etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin, ulaşım hatları oluşturma ve askeri tedbirler alma yoluyla Kuveyt üzerindeki egemenliğini sürdürmeye yönelik çabalar gösterdiği belirtilmiştir. Ancak, tarihsel kaynaklarda, "Kuveyt'in İngiltere himayesine geçişinin" Osmanlı tarafından bir oldu-bitti şeklinde kabullenildiği ifade edilmiştir. Nihayetinde, taraflar arasında belirli bir uzlaşmaya varıldığı vurgulanmıştır. Buna göre, İngiltere, Kuveyt'i işgal etmeyecek veya burada resmen hamiliğini ilan etmeyecektir. Fakat bu anlaşmanın bir diğer şartı da Bâbîâli'nin Kuveyt'e asker göndermemesi ve mevcut statükoyu korumayı kabul etmesi olmuştur. Bu gelişmelerin, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkisinin zayıfladığını, buna karşılık İngiltere'nin gücünü artırdığını gözler önüne sermiştir.⁹¹

Yine aynı dönem içerisinde Yemen, Akabe, Irak, İran gibi bölgelerde de İngiltere başta olmak üzere diğer devletlerin müdahaleleri ve yerel halkın isyanları çıkmış, devlet ise bu coğrafyadaki olayları teskin etmeye çalışmakla birlikte özellikle bu

⁹⁰ Sefa Alp, a.g.m, 55.

⁹¹ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., 396-398.

bölgeye sevk edilen birlikler önce olmak üzere maaş tatminsizlikleri sebebiyle ordu içerisinde meydana gelen isyanları da bastırmakla uğraşmıştır.⁹²

II. Abdülhamit'in geleneksel diplomasi araçlarının ötesine geçerek, İslam dünyasıyla daha yakın ilişkiler geliştirmesine yol açmasıyla birlikte halifelik makamının uluslararası bir otorite unsuru olarak kullanılması, bu dönemde daha belirgin bir hale gelmiştir. Bu politikanın yanında II. Abdülhamit devletin bu sıkıntılardan kurtulabilmesi için ya meşrutiyet şekliyle devleti düzenleyerek farklı ırkları Osmanlı bünyesine bağlamaya çalışacak ya da Avrupalı güçlü bir ittifak bulması gerekecektir. II. Abdülhamit mutlak merkezîyetçilik ilkesiyle ülkeyi yönettiğinden meşrutiyet eksikliğini ilerlemediği, İngiltere ve Fransa'ya da güvenilmeyeceği anlaşıldığından bu dönem Almanya ile yakınlaşma gözlemlenmiştir.⁹³

İslam Birliği Politikası ile İngiltere, Osmanlı halifeliğinin Hindistan'daki Müslümanlar üzerindeki etkisinin farkına varmış ve bu etkiyi zayıflatmak için çeşitli önlemler almıştır. İngilizler, Hindistan'da Osmanlı yanlısı propagandaları engellemek için basın ve eğitim üzerinde yoğun bir denetim uygulamıştır. Benzer şekilde, Fransa, Kuzey Afrika'daki sömürgelerinde İslam Birliği Politikası propagandasını bastırmak için sert önlemler almış, Müslümanların Osmanlı halifeliğine olan bağlılıklarını zayıflatmaya çalışmıştır. Ancak bu baskılar, birçok Müslüman toplumda Osmanlı'ya olan manevi desteği artırmış ve İslam Birliği Politikasının bir direnç unsuru olarak güçlenmesine neden olmuştur.⁹⁴

Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Politikası, sömürge altındaki Müslüman toplumlar üzerinde önemli bir etki yaratırken, bu süreçte Osmanlı'nın dış temsil organlarının rolü de daha fazla önem kazanmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı'nın yurtdışındaki çıkarlarını korumak ve Müslüman topluluklarla iletişimini güçlendirmek amacıyla geliştirilen şebekelerlik kurumu, diplomatik ve ticari ilişkilerin yönetiminde kritik bir araç haline gelmiştir.

⁹² Gökhan Çetinsaya, a.g.m., 396-398.

⁹³ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2016),253.

⁹⁴Gökhan Yeşilmen, "Sultan II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde Osmanlı Devleti ve Fas İlişkileri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2022, 112.

3.3 Osmanlı Diplomasi Tarihi İçerisinde Şehbenderliğin Gelişimi

Şehbenderlik kavramı Arapça kökenli "şeh" (şehir) ve Farsça kökenli "bender" (liman) kelimelerinin birleşiminden ortaya çıkan "liman ya da şehir reisi" manasına gelmektedir. İslam tarihine bakıldığında Müslüman devletlerin kendi memleketlerinde ticaret yapan gayrimüslimleri faaliyetlerini yapmalarına emniyetli bir biçimde olanak tanıdığı ve koruduğu, bu kişilere "eman" veya "zimmet" kavramlarının kullanılmasıyla anlaşılmıştır. Bu alandaki sorumluluk ise şehbenderliklere verilmiştir. İbn Haldun ve benzer görüşte olan düşünürler bu tarz yaklaşım ve uygulamaların Müslümanların ticaretlerinin gelişimini sağladığını belirtmiştir.⁹⁵

Orta Çağ dönemi Avrupa'sına bakıldığında da konsolosluk kurumlarının mevcudiyeti görülmüş, özellikle Akdeniz ticaret kolonileri olmak üzere bilhassa İtalya şehir devletleri kendi ticaret kolonilerinin işleyişi ve tüccarlarının asayişi için konsolosluktaki çalışanlarını görevlendirmiştir. Şehbenderliklerin özellikle Osmanlı Devleti'ne örnek olan kişiler ise Abbasi ve Selçuklu Devletleri'nde dönemleri içerisinde tüccarların gözetimi ve güvenliğinden görevli "emin" ve "muhtesib" isimli memurlar olmuştur. Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıla gelene kadar genellikle yerel yönetimlerin yürüttüğü ticari işler, dış ticaret artışı ve yabancı temsilciliklerle etkileşim bu kurumları uzmanlaştırmıştır.⁹⁶ XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı'nın Avrupa ile olan ticari ve sosyal bağları arttığından dışarı memleketlerde bulunan Osmanlı vatandaşlarının korunma ihtiyacı doğmasıyla şehbenderlik kurumunun sorumlulukları revize edilmiştir.⁹⁷ XIX. yüzyıl sonrasında ise Osmanlı şehirlerinde farklı devletlere ait konsolosların görev yaptığı ve hazırladıkları raporların özellikle yerel tarih açısından büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti, 1793 yılına kadar yabancı devlet merkezlerinde sürekli elçiler bulundurmamış ve daimî elçilikler tesis edilmemiştir. Ancak III. Selim'in çabaları sayesinde, bu tarihten itibaren ilk kez

⁹⁵ Mahmut Akpınar, "XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, C. 41, S. 2, 128.

⁹⁶ Mustafa Hizmetli, "Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği", *Tarih, Kültür ve Sanat Tarihi Dergisi*, 2017, s. 426,

⁹⁷ Emre Gör, "1881 Tarihli Şehbenderler Nizamnamesi Üzerine Bir İnceleme", *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2019, 73-74,

yabancı merkezlere üç yıl süreyle daimî elçiler atanmıştır. Ayrıca, Avrupalı devletlerle artan siyasal ve ticari ilişkiler neticesinde, 1802 yılından itibaren belirli merkezlere şehbender göndermeye başlanmıştır. Bu doğrultuda, Malta'ya Thodoraki, Marsilya'ya Selânikli Dimitrios ve Trieste'ye Kiryaki Thodori şehbender olarak atanmıştır.⁹⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemde dış ilişkiler anlayışı, Batılı devletlerde gelişen sürekli diplomasi uygulamalarından önemli ölçüde farklı olmuştur. Uzun yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti, kendisini merkezde konumlandıran bir dünya tasavvuru doğrultusunda dış ilişkilerini büyük ölçüde geçici elçilikler, fermanlar ve tercümanlar aracılığıyla yürütmüş, Batılı anlamda kalıcı diplomatik temsilciliklere ihtiyaç duymamıştır. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avrupa'daki siyasi dengelerin değişmesi, devletlerarası ilişkilerin daha kurumsal yapılar üzerinden yürütülmeye başlanması ve Osmanlı'nın uluslararası alandaki konumunun zayıflamaya başlamasıyla birlikte, dış ilişkilerde daha düzenli ve profesyonel bir diplomasi teşkilatına duyulan ihtiyaç belirginlik kazanmıştır.⁹⁹

Bu dönüşümün bir sonucu olarak, 1836 yılında II. Mahmud döneminde Hariciye Nezareti (Dışişleri Bakanlığı) kurulmuştur. Bu kuruluş, Osmanlı'da Batılı anlamda ilk düzenli dış politika organı olarak kabul edilmiş ve merkezî idare ile dış temsilcilikler arasındaki ilişkiyi hukuki ve idari açıdan sistematik hâle getirmiştir. Bu gelişme, klasik dönem elçilik sisteminden modern diplomasiye geçişin simgesi olarak kabul edilmiştir. Hariciye Nezareti, dış işleriyle ilgili bütün iş ve işlemleri tek çatı altında toplayarak merkeziyetçi ve profesyonel bir diplomasi anlayışının temellerini atmıştır. Yeni diplomatik yapılanma ile, Osmanlı Devleti, Avrupa'daki büyük başkentlerde sürekli elçilikler kurmaya başlamış, dış temsilcilerin görev, yetki ve sorumlulukları kanunlar ve düzenlemelerle sistemleştirilmiştir.¹⁰⁰

Hariciye Nezareti'nin teşkili hem iç reformların bir uzantısı hem de uluslararası ilişkilerdeki rekabet ortamına ayak uydurma çabasının bir sonucu olmuştur. Nezaretin kurulmasıyla birlikte Osmanlı dış politikasında bireysel yeteneklere dayalı diplomasi anlayışı yerine kurumsallaşmış ve hiyerarşik bir yapı ön plana çıkmıştır. Hariciye

⁹⁸ Emre Gör, a.g.m,73-74.

⁹⁹ Zeynep Bostan, Modern Osmanlı Hariciyesinin İnşası ve II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 65-67.

¹⁰⁰ Zeynep Bostan, a.g.m, 57.

Nezareti, ilk kurulduğunda sadrazama bağlı bir yapı olarak faaliyet göstermiştir.¹⁰¹ Ancak kısa sürede özerk bir kurumsal kimlik kazanmış ve dışişleriyle ilgili tüm iş ve işlemler bu nezaretin uhdesine verilmiştir. Bu çerçevede nezaret, yazışmalardan diplomatik atamalara, temsilciliklerin organizasyonundan protokol düzenine kadar pek çok görevi üstlenmiştir. Aynı zamanda yurtdışındaki Osmanlı temsilcileriyle merkez arasında haberleşmeyi sağlamak ve dış temsilcilerden gelen raporları değerlendirmek de Hariciye Nezareti'nin asli görevleri arasında yer almıştır.¹⁰²

Nezaretin teşkilatlanma süreci içinde çeşitli kademeler ve birimler oluşturulmuştur. Başlıca birimler arasında Tercüme Odası, Avrupa İşleri Dairesi, Şark İşleri Dairesi, Hukuk Müşavirliği, Tahrirat Kalemi ve Evrak Kalemi gibi yapılar yer almıştır. Bu yapı, Osmanlı'nın farklı coğrafi ve siyasi bölgelerle ilişkilerinde uzmanlaşmayı sağlamış, temsilcilerin görev ve sorumluluklarının belirli bir disiplin içinde yürütülmesine katkı sunmuştur. Özellikle Tercüme Odası, sadece çeviri faaliyetleriyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda dış politika eğitimi alan bürokratların yetiştiği bir okul işlevi görmüştür.¹⁰³

Hariciye Nezareti'nin yapılanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, Batılı anlamda daimî elçilikler tesis etmeye başlamıştır. Bu kapsamda ilk daimî elçilik 1793 yılında Londra'da açılmış olmakla birlikte, bu gelişme ancak Hariciye Nezareti'nin kurulmasıyla kurumsal bir düzen içinde sürdürülebilir hâle gelmiştir. Paris, Viyana, Berlin, Roma ve Petersburg gibi başkentlerdeki Osmanlı elçilikleri hem siyasi temaslar yürütmek hem de Osmanlı'nın imajını korumakla görevlendirilmiştir.¹⁰⁴

Bu diplomatik misyonların başında yer alan elçilerin (sefir) statüsü de Hariciye Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte netleştirilmiştir. Elçiler, buldukları devlet nezdinde Osmanlı Devleti'ni temsil eden en yüksek düzeydeki diplomatik görevliler olup, siyasi ilişkileri yürütmenin yanı sıra ticari anlaşmaları takip etmek, Osmanlı tebaasının haklarını korumak ve gerektiğinde merkeze stratejik raporlar sunmakla yükümlü olmuştur. Elçilerin statüsü, görev alanları ve diplomatik dokunulmazlıkları

¹⁰¹ Mahmut Akpınar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hariciye Nezareti'nin Kuruluşu ve Dış Politikanın Kurumsallaşması, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2014, 66.

¹⁰² Mahmut Akpınar, a.g.m, 74.

¹⁰³ Zeynep Bostan, a.g.m, 59.

¹⁰⁴ Mahmut Akpınar, a.g.m, 64.

Viyana Kongresi (1815) ile uluslararası alanda belirlenen diplomatik kurallara paralel şekilde şekillendirilmiştir.¹⁰⁵

Elçilik personeli içerisinde sefirin yanı sıra maslahatgüzarlar, tercümanlar, kâtipler ve hizmetliler gibi çeşitli düzeylerde görevliler bulunmuştur. Bu yapı, temsil gücünü artırmakla kalmamış, aynı zamanda diplomatik yazışma, istihbarat ve protokol işlerinin de sağlıklı bir şekilde yürütülmesine olanak tanımıştır. Hariciye Nezareti'nin koordinasyonunda faaliyet gösteren bu elçilik yapısı, Osmanlı'nın dış dünyadaki etkinliğini artırma, siyasi gelişmeleri izleme ve gerektiğinde müdahil olma imkânlarını büyük ölçüde genişletmiştir.¹⁰⁶

Bununla birlikte, Osmanlı'nın dış temsil sistemi içinde elçiliklerin dışında şehbenderlikler gibi alternatif yapılar da var olmuştur. Özellikle ticaretin yoğun olduğu bölgelerde faaliyet gösteren şehbenderlikler, Hariciye Nezareti'nin denetimi altına alınmış ve zamanla yarı diplomatik kimlikler kazanmıştır. Elçiler daha çok devletlerarası ilişkileri yürütürken, şehbenderler ise ekonomik ve toplumsal düzeyde Osmanlı tebaasının haklarını gözetmekle görevli olmuştur. Ancak iki yapı arasında zaman zaman görev alanı bakımından örtüşmeler yaşanmış, bu da Hariciye Nezareti'ni temsil sistemini daha da netleştirmeye zorlamıştır.¹⁰⁷

Netice itibarıyla Hariciye Nezareti'nin kurulması ve yapılanma süreci, Osmanlı diplomasi tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Bu yapı yalnızca devletin dış politikasını merkezî bir organizasyonla yürütmesini sağlamamış, aynı zamanda dış temsil sisteminin modernleşmesine, görev tanımlarının belirginleşmesine ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası hukuk sistemine uyum sağlamasına katkı sunmuştur.

Şehbenderliklerim siyasi, ticari ve kültürel alanlarda yetkinlikleri ve sorumlulukları olan bir kurum olmakla birlikte gelişimine bakıldığında Osmanlı'nın erken döneminde denizcilik ve ticaret ekseninde yapılan çalışmaların şehbenderlik makamıyla ilişkilendirildiği görülürken, özellikle Tanzimat sonrası dönemlerde uluslararası

¹⁰⁵ Mahmut Akpınar, a.g.m, 63.

¹⁰⁶ Carter Vaughn Fındley, Hariciye Nezareti, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları) 1997, 178-180.

¹⁰⁷ Zeynep Bostan, a.g.m, 72.

arenada Osmanlı vatandaşlarının haklarını koruma ve Osmanlı'nın nüfuzunu arttırma gibi misyonların verildiği anlaşılmıştır. Bilhassa II. Abdülhamit döneminde Müslümanların birliğinin tesisi yönünde yapılan çalışmalarda önemli bir yer edinen şehbenderlikler gelişen rolüyle Osmanlı Devleti'nin diplomasi alanındaki değişim ve gelişimini göstermiştir. Şehbenderliklerin değişim ve gelişiminin en bariz noktası Tanzimat Fermanı ile yapılan hukuki, siyasi, sosyal düzenlemelerle bu kurumlar da batının diplomasisi ve kurumları örnek alınarak mevcut kapsamları genişletilmiştir.

Şehbenderlikler, siyasi bir temsil organı olmanın yanında aynı zamanda ekonomik ve kültürel etkileşim merkezleri de olmuştur. Şehbenderliklerin en temel ticari sorumlulukları; ticaret yapılan yolların güvenliğini sağlamak, tüccarların haklarını gözetmek ve Osmanlı'nın ihracat-ithalat dengesini kontrol altında kalması için süreç ve sonuçları tatbik etmek olmuştur.¹⁰⁸ Bunun yanında, şehbenderlikler aracılığıyla Osmanlı'ya ulaştırılan bilgiler, ülkenin modernleşme süreçlerinde etkili olmuştur. Örneğin, şehbenderlerin Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeler hakkında gönderdiği raporlar, Osmanlı'nın modernleşme politikalarında başvurduğu önemli raporlardan olmuştur. Şehbenderlerin en temel görevlerini belirtmemizin yanında her şehbenderliğin bulunduğu ülkenin ticari ya da diplomatik dinamikleri ve değişikliklerine göre çeşitlilik göstermiştir. XIX. yüzyıl Osmanlı belgelerinde, şehbenderlikler;

1. Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak, anlaşmazlıkları çözmek ve ticari antlaşmaların uygulanmasını sağlayan,
2. Osmanlı vatandaşlarının yurtdışındaki haklarını savunan ve yabancı ülkelerle diplomatik ilişkiler yürüten,
3. Buldukları bölgede Osmanlı Devleti'ne yönelik tehditleri ve fırsatları raporlayan,
4. Müslüman topluluklarla bağlantı kurarak halifelik otoritesini pekiştiren ve İslam birliğini destekleyen ve bu sorumlulukları yerine getirmede mükellef olan kurumlar olmuştur.¹⁰⁹

⁹ Emre Gör, a.g.m,73-74.

¹⁰⁹ Emre Gör, a.g.m,78-79.

Şehbenderler için zaman zaman konsolos teriminin de kullanıldığı görülmüştür. Şehbender olarak atananların çoğunluğunun Rum tebaadan olduğu, ancak Osmanlı vatandaşı olmayan yerel kişilerden de baş şehbender, şehbender veya vekil olarak atamaların yapıldığı bilinmektedir. 1839 yılında Tebriz'e bir şehbender atanmış ve ardından Rusya ile Hindistan gibi bölgelere de temsilciler gönderilmiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman tebaadan kişilerin de şehbender olarak görevlendirilmeye başlandığı görülmüş, bu durum zamanla yaygınlaşmış ve pek çok şehirde Osmanlı temsilcileri bulunmuştur. Sonraki dönemlerde ise bu tür temsilciler için 'konsolos' ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁰

II. Abdülhamit dönemi dış politikasında özellikle önemli yer tutan kurumların başında şehbenderlikler gelmiştir. Özellikle yurt dışındaki Müslümanlarla iletişim ağı ve bağı sağlaması yönünden İslamcılık politikasına bağlı faaliyetlerde etkili bir yer tutmuştur. Avrupa başta olmak üzere dış dünya ile temas kurmaya ve dış dünyayı her yönüyle takip etmeye büyük önem veren Sultan II. Abdülhamit, şehbenderlik hizmetlerini genişletmek ve sürdürmek amacıyla özellikle fahri şehbenderliklerin sayısını önemli ölçüde artırmış ve bu sayı iki yüzün üzerine çıkmıştır. II. Abdülhamit döneminin dikkat çeken bir diğer yönü ise, görev yapan şehbenderler arasında Müslümanların sayısındaki artış olmuştur. Nezaretin ilk yıllarında hariciye teşkilatı oldukça sade bir yapıya sahipken, şehbenderlik hizmetleri başlangıçta Tahrirat-ı Hariciye Kalemi aracılığıyla yürütülmüş ve bu kaleme bağlı olarak Umur-ı Şehbenderi Memuru unvanıyla bir görevli atanmıştır. 1882 yılında bu görev müdüriyet seviyesine yükseltilmiş ve bir kontrol memuru ile altı yardımcı personel görevlendirilmiştir. Ancak, şehbenderlik ağı hızla genişlemesine rağmen, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar şehbenderlik hizmetleriyle ilgili bağımsız yasal düzenlemeler yapılmamış, yalnızca atanan şehbenderlere verilen talimatlarla yetinilmiştir. Bu eksiklik, Sultan II. Abdülhamit döneminde teşkilata verilen önemin artmasıyla giderilmiştir.¹¹¹

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin gerek içeride artan milliyetçilik hareketleri gerekse uluslararası arenadaki prestij kaybı nedeniyle siyasi

¹¹⁰ Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", *DİA*, Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 2002, 178-180.

¹¹¹ Mahmut Akpınar, "XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, 135.

ve ekonomik gücünün de zayıflamasıyla ciddi bir kurumsal erozyon sürecine girmiştir. Bu süreçte Osmanlı ticaretine ve diplomatik ilişkilerine Batılı güçler tarafından artan müdahaleler şehbenderliklerin hareket alanını daraltarak gücü kırılmış, dış temsil yapıları da yeniden şekillendirilmiş, klasik döneme ait esnek ve çok yönlü kurumlar yerlerini daha katı ve merkezîleşmiş diplomatik yapılara bırakmaya başlamıştır. Şehbenderlikler, bu dönüşüm sürecinde ya işlevsizleşmiş ya da konsolosluk yapılarıyla bütünleşerek özgün kimliklerini kaybetmiştir.

Osmanlı'nın dış temsilcilik ağı daha çok konsolosluklar ve elçilikler üzerinden yapılandırılmış, şehbenderlik gibi yarı diplomatik-yarı ticari işlevlere sahip kurumlar sistem dışına itilmiştir. Hariciye Nezareti'nin yeniden yapılanması ve konsolosluk diplomasisine ağırlık verilmesiyle birlikte, şehbenderliklerin raporlama, müzakere ve propaganda faaliyetleri konsolosluk yetkililerine devredilmiş; bu durum, şehbenderlik kurumunun fiilen ortadan kalkmasına zemin hazırlamıştır. Artık merkezî idare, yurtdışındaki Osmanlı tebaasının temsilini ve çıkarlarını daha profesyonel ve doğrudan diplomatik yollarla yürütmeyi tercih etmekteydi.¹¹²

Ayrıca uluslararası hukuk normlarının gelişmesi ve devletlerarası ilişkilerin daha formal yapılarla sürdürülmeye başlanması, şehbenderliklerin diplomatik statüsünü tartışmalı hâle getirmiştir. Şehbenderler, resmi elçi ya da konsolos statüsünde olmadıkları için diplomatik dokunulmazlık gibi imtiyazlardan yararlanamıyor; bu da zamanla temsil kabiliyetlerini zayıflatıyordu. Batılı devletlerin Osmanlı temsilcileriyle olan ilişkilerinde daha net ve protokole bağlı aktörleri tercih etmeye başlaması, şehbenderlik gibi esnek ve pragmatik temsil biçimlerinin işlevsiz kalmasına neden olmuştur.¹¹³

Sonuç olarak, şehbenderlik kurumu Osmanlı dış temsil sisteminde çok işlevli bir yapı olarak ortaya çıkmış, fakat modern devlet anlayışının, değişen diplomatik normların ve ideolojik dönüşümlerin etkisiyle zamanla zayıflayarak ortadan kalkmıştır. Bu kurumun kapanışı, sadece bir temsil biçiminin sona ermesi değil, aynı zamanda Osmanlı'nın dış dünyayla kurduğu tarihsel ve kültürel ilişki tarzının da sona erdiğini

¹¹²Serpil Ceyhan Gençer, Musa Kılıç, Osmanlı Devleti'nin Korfu Şehbenderleri ve Başşehbenderleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 2024, 69

¹¹³Osman Safa Bursalı, Osmanlı Hukukunda Konsolos: Eğriboz Örneği (1714-1815), *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2024, 328.

göstermektedir. II. Abdülhamit'in İslam Birliği politikalarında önemli roller üstlenen şehbenderliklerin, Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte tamamen tasfiye edilmesi, bu kurumun Osmanlı'ya özgü tarihsel bir temsil biçimi olarak değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

3.4 Şehbenderliklerin Genel Manada Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin dış dünya ile kurduğu ilişkilerde resmi diplomatik temsilciliklerden önce ortaya çıkan şehbenderlik kurumu, kuruluşundan kapanışına kadar uzanan süreçte, devletin dışa dönük siyasal, ekonomik ve toplumsal faaliyetlerinde işlevsel bir yapı olarak görev yapmıştır. Şehbenderlikler, başlangıçta ticaretin düzenlenmesi ve Osmanlı tüccarlarının korunması amacıyla oluşturulmuş, zamanla uluslararası ilişkilerde diplomatik ve kültürel boyutlar taşıyan temsil birimlerine dönüşmüştür. Bu evrimsel süreç, Osmanlı'nın klasik çağındaki esnek dış temsil anlayışından, XIX. yüzyılda kurumsallaşan modern diplomasi anlayışına geçişini de yansıtmaktadır.¹¹⁴

Şehbenderlik kurumunun ilk örnekleri, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Akdeniz limanlarında ortaya çıkmış ve Osmanlı tüccarlarının yabancı ülkelerde karşılaştıkları hukuki ve idari sorunlara çözüm bulmak amacıyla görevlendirilmiş kişilerden oluşmuştur. Bu erken dönem uygulamalarında, şehbenderlerin hukuki statüleri belirsiz olmakla birlikte yerel otoritelerle kişisel ilişkileri ve ticari itibara dayalı bir faaliyet yürütülmüştür. Bu temsilciler, buldukları ülkede hem Osmanlı tüccarlarını yönlendirmiş hem de gerektiğinde Osmanlı Devleti adına sınırlı düzeyde diplomatik temaslarda bulunmuştur.¹¹⁵

Şehbenderlerin ticaretle ilgili görevleri, Osmanlı vatandaşlarının yurtdışında ticari haklarını korumaktan, yerel ticaret düzenlemelerine uyum sağlamalarını sağlamaya kadar uzanan geniş bir sorumluluğu içermiştir. Bu bağlamda, şehbenderler tüccarlarının yabancı ülkelerde karşılaştıkları hukuki ve ticari sorunlarla ilgilenerken Osmanlı tüccarlarının alacaklarını tahsil etmelerine yardımcı olmuş, haksız rekabet

¹¹⁴ Musa Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Kurumu*, Altınordu Yayınları, Ankara 2018, 100-103.

¹¹⁵ Musa Kılıç, a.g.e, 100-103.

durumlarında hukuki destek sağlamıştır. Örneğin, Marsilya ve Londra gibi önemli ticaret merkezlerindeki Osmanlı şebhenderlikleri, yerel yasal sistemle Osmanlı tüccarlarının çıkarlarını uyumlu hale getirmiştir. Osmanlı şebhenderlik kurumunu, ekonomik gücünü artırmayı hedefleyen stratejilerindeki bir parça olarak görmüş ve bu stratejileri uygulamada şebhenderler önemli roller üstlenmiştir. Yerli ürünlerin yabancı pazarlarda tanıtılması ve bu ürünlere yönelik talebi artırma görevi şebhenderlere verilmiştir. Örneğin, Osmanlı'nın halıları, tekstil ürünleri ve tarım ürünleri, Avrupa pazarlarında şebhenderlikler aracılığıyla daha görünür hale gelmiştir. Bu faaliyetlere bakıldığında şebhenderliklerin Osmanlı ticari faaliyetleri bağlamında önemli rol oynadığı görülmüştür. Özellikle Batı Avrupa, Afrika ve Güney Asya'daki liman kentlerinde açılan şebhenderliklere bakıldığında Osmanlı tüccarlarının yerel hukuk ve gümrük düzenlemelerine karşı korunmasını sağlayanlar da bu kurumlar olmuştur. Bu çerçevede şebhenderlikler, Osmanlı tüccarları için gerekli görüldüğünde yerel yetkililerle müzakere yaparak diplomatik süreci yürütmüş ve gerektiğinde Osmanlı merkezi hükümetine raporlar sunmuştur.¹¹⁶ II. Abdülhamit döneminde, Osmanlı tüccarlarının İngiliz, Fransız ve Rus tüccarlarla rekabeti oldukça zorlu geçmiş, şebhenderler Müslüman tüccarlara verilen kapitülasyonların etkisini hafifletmek ve onları korumak için önemli bir aracı kurum görevinde olmuştur. Örneğin, Selanik ve İzmir gibi ticari merkezlerde görev yapan şebhenderler, tarım ürünlerinin uluslararası piyasalara açılmasında kritik bir rol oynamıştır. Özellikle zeytinyağı, tütün ve üzüm gibi ürünlerin ihracatı sırasında şebhenderlikler, tüccarların fiyatlandırma ve lojistik süreçlerini yönetmelerine yardımcı olmuştur. Bunun yanı sıra, şebhenderler, yabancı tüccarlarla yapılan ticari anlaşmaların Osmanlı tüccarlarının zararına olmayacak şekilde düzenlenmesini sağlamış ve Osmanlı vatandaşları ile yerel tüccarlar arasında çıkan uyuşmazlıklarda arabuluculuk yaparak ticaretin akıcı bir şekilde devam etmesini sağlamıştır.¹¹⁷

1836'da Hariciye Nezareti'nin kurulması, şebhenderliklerin faaliyetlerinde kurumsal bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren yukarıda belirtildiği üzere

¹¹⁶ Tuğrul Arık, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Şebhenderlerinin Ticaret Raporları". (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 2009, 5-11.

¹¹⁷ Yasemin Zahide Erol, "Şebhender Raporlarına Göre Osmanlı-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S.57, 2015, 223-224

şehbenderliklerin idari yapısı Hariciye Nezareti'ne bağlanmış, görev tanımları, raporlama yükümlülükleri ve atama süreçleri merkezîleşmiştir. Bu gelişme ile, şehbenderlikler resmî diplomatik temsilciliklerin bir parçası olarak değerlendirilmiş ve Osmanlı dış politikasının uygulayıcı unsurlarından biri hâline gelmiştir. Şehbenderler, buldukları ülkelerde yalnızca tüccarların haklarını korumakla kalmamış, aynı zamanda Müslüman cemaatlerle ilişkiler geliştirmiş, halifenin temsilcisi sıfatıyla sembolik ve siyasi roller de üstlenmiştir.¹¹⁸

Aynı zamanda buldukları ülke hakkında Osmanlı merkezine rapor sunarak bilgi akışını sağlamıştır. Şehbenderlerin faaliyet alanı, yalnızca ticaretle sınırlı kalmamış, konsolosluk benzeri işlevler ve dini-kültürel görevleri de kapsar hâle gelmiştir. Özellikle II. Abdülhamit döneminde (1876–1909), İslam Birliği Siyaseti doğrultusunda şehbenderliklerin faaliyet alanı genişletilmiş, bu kurumlar İslam dünyasıyla ilişkilerde stratejik araçlara dönüştürülmüştür. Bu dönemde şehbenderler, Avrupa'daki Müslüman öğrencilerle irtibat kurmuş, dini cemaatlerle temas hâlinde olmuş, vaazlar ve dini yayınlar aracılığıyla Halifelik makamının nüfuzunu artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.¹¹⁹ Aynı zamanda Batılı kamuoyunda Osmanlı'ya yönelik algıyı yönlendirme amacı taşıyan basın ve yayın faaliyetlerine destek vermişlerdir. Bazı şehbenderlikler, Panislamist propaganda faaliyetlerinin merkezi hâline gelmiş ve İslam Birliği fikrinin yayılması için yerel aydınlarla ortak çalışmalar yürütmüştür.¹²⁰

II. Abdülhamit dönemi, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasında halifelik otoritesini güçlendirmek için propaganda faaliyetlerine önem verdiği bir dönem olduğundan dolayı şehbenderlikler, Panislamizm propagandasını yaymak için önemli araçlardan biri olmuştur. Şehbenderler, Müslüman toplumlara Osmanlı halifesinin liderlik rolünü

¹¹⁸ İsa Yüceer, "İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamit." *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, 143-164.

¹¹⁹ Ecehan Somunuoğlu, "Modernleşme, Oryantalizm ve Mısır'da On Dokuzuncu Yüzyıl İslam

Düşüncesinin Seyri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2023, 228.

¹²⁰ Azmi Özcan, *Abdülhamid ve Hilafet*, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul, 1995, 71.

vurgulayan mesajlar iletmiştir.¹²¹ Şehbenderler, yurtdışından gelen hacıların organizasyonunda ve güvenli bir şekilde Mekke ve Medine'ye ulaşmalarında da önemli bir rol üstlenmiştir. Osmanlı şehbenderlikleri, bu süreçte hem lojistik destek sağlamış hem de hacıların güvenliğini yerel makamlarla iş birliği içinde sağlamıştır.¹²²

II. Abdülhamit döneminde şehbenderlikler, sadece Osmanlı vatandaşlarının değil, aynı zamanda yabancı Müslümanların da temsilcisi gibi hareket etmiştir. Afrika ve Güneydoğu Asya'da Osmanlı'nın nüfuzunu artırmak için etkili bir araç olan şehbenderler, bu bölgelerdeki Müslüman toplulukların liderleriyle ilişkiler geliştirmiş ve Osmanlı halifesinin otoritesini bu topluluklar nezdinde pekiştirmiştir. Örneğin, Singapur ve Cava adasındaki Osmanlı şehbenderleri, yerel Müslüman liderlerle düzenli temaslarda bulunmuş ve bu bölgelerdeki İslami dayanışma duygusunu güçlendirmiştir. II. Abdülhamit'in İslam Birliği Politikası doğrultusunda, şehbenderler Müslüman toplumların Osmanlı ile ekonomik ilişkilerini güçlendirmek için özel çaba göstermiştir. Bu bağlamda, Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerde Osmanlı mallarına yönelik taleplerin artırılması ve yerel Müslüman tüccarların Osmanlı'ya yönlendirilmesi teşvik edilmiştir.¹²³ Şehbenderler, buldukları ülkelerin yerel yönetimleriyle doğrudan temas kurarak Osmanlı Devleti'nin diplomatik çıkarlarını savunmuşlardır. Örneğin, Hindistan'daki şehbenderler, İngiliz yönetimiyle temas ederek Osmanlı vatandaşlarının haklarını korumuş ve diplomatik krizleri önlemiştir.¹²⁴ Sadece Müslüman olmayan yabancı devletler üzerine değil, yabancı ülkelerdeki Müslüman toplulukların kendi arasında çıkan sorunlarda da aktif rol alan şehbenderler, arabuluculuk yaparak bu bölgelerde Osmanlı'nın otoritesini pekiştirmiştir. Örneğin,

¹²¹ M. Alaaddin Yalçınkaya vd., a.g.e, 102.

¹²² Abdullah Çakmak, Mustafa Güler, "*Osmanlı Hac Organizasyonunda Cidde Konsoloslukları (1840-1916)*." (İstanbul: Aktif Yayınevi, 2021) 187.

¹²³ Halim Gençoğlu, Sultan Abdülhamid'in Afrika Siyaseti, <https://www.gzt.com/gercek-hayat/sultan-abdulhamidin-afrika-siyaseti-ve-osmanli-hilafeti-3546415> [13.11.2024).

¹²⁴ Bekir Özçelik, "*Hindistan'da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği*", (İstanbul: Akademik Yayınlar, 2016), 85.

Güneydoğu Asya'da Müslüman cemaatler arasında çıkan uyuşmazlıklar, Osmanlı şebenderleri tarafından çözüme kavuşturulmuştur.¹²⁵

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASINDA ŞEBENDERLİKLER

4.1 II. Abdülhamit'in İslam Birliği Politikasında Şebenderlikler

¹²⁵ Mehmet Arslan, "Osmanlı Devleti'nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal." *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 30, S. 2, 2022, 699.

II. Abdülhamit döneminde İslam Birliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi varlığını koruma ve Müslüman dünyayı Osmanlı liderliği etrafında birleştirme amacıyla benimsenen stratejik bir politika haline gelmiştir. Sultan II. Abdülhamit'in (1876-1909) tahta çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel olarak en zor dönemlerinden birine denk gelmiştir. İmparatorluk, Batı'nın sömürgeci emellerine karşı askeri ve ekonomik olarak zayıflamış, milliyetçi hareketlerin yükselmesi ile içsel parçalanma sürecine girmiştir. ¹²⁶Bu koşullar altında, Sultan II. Abdülhamit, İslam dünyasının lideri olarak kendisini konumlandırma gayretiyle İslam Birliği politikalarını bir devlet stratejisi olarak uygulamaya koymuştur. II. Abdülhamit, İslam dünyasında dağılma ve parçalanma eğilimlerini engellemek, Osmanlı Devleti'nin gücünü pekiştirmek ve Batılı devletlerin İslam toplumları üzerindeki etkisini azaltmak için Halifelik makamını daha görünür ve daha etkili hale getirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, İslam Birliği politikası hem dini hem de siyasi bir araç olarak kullanılmak üzere kapsamlı bir strateji olarak geliştirilmiştir.

II. Abdülhamit'in Panislamizm politikasını benimsemesinde birkaç temel etken belirleyici olmuştur. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısında Müslüman tebaa dışındaki unsurların ayrılıkçı hareketleri artış göstermiştir. Özellikle Balkanlardaki Hristiyan azınlıklar ve Arap topraklarındaki milliyetçi hareketler, Osmanlı merkezi otoritesini tehdit eder hale gelmiştir. Bunun yanı sıra Batılı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki sömürgeci emelleri, devleti daha güçlü bir ideolojik birlik arayışına itmiştir. Bu noktada II. Abdülhamit, Halifelik makamını güçlendirerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam dünyasının lideri olduğu fikrini yaymaya çalışmıştır. İslam Birliği bu bağlamda, yalnızca Osmanlı tebaasını değil, aynı zamanda Güney Asya, Orta Asya, Balkan coğrafyası ve Kuzey Afrika'daki Müslüman toplulukları da kapsayan bir dayanışma ve birlik söylemi olarak geliştirilmiştir. ¹²⁷

II. Abdülhamit, İslam Birliğini uygulamaya koyarken güçlü bir propaganda ağı kurmuş ve bu söylemi topluma yaymak için modern iletişim araçlarını etkin bir şekilde kullanmıştır. Bu bağlamda basın ve yayın faaliyetlerine büyük önem verilmiştir. Osmanlı yönetimi, İslam birliğini teşvik eden gazete ve dergileri desteklemiş, özellikle

¹²⁶ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamit*, Yeditepe Yayınları, 2018, 25.

¹²⁷ Sümeyra Öztürk, II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Mânada Kullanılması, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2022, 727.

Arapça yayınlara ağırlık vererek Arap yarımadasındaki Müslümanların bağlılığını artırmaya çalışmıştır.¹²⁸ Yine aynı şekilde, "Takvim-i Vekayi" ve "Ceride-i Havadis" gibi gazeteler, Osmanlı Hilafetinin İslam dünyasının koruyucusu ve lideri olduğunu vurgulayan yazılar yayımlamıştır. Basın faaliyetlerinin yanı sıra, dini eğitim kurumları ve medreseler de İslam Birliği söyleminin yayılmasında önemli rol oynamıştır.¹²⁹ Medrese müfredatında İslam birliği ve Osmanlı Halifeliğinin meşruiyeti vurgulanmış, böylece genç nesillerin bu ideolojik çerçevede yetişmeleri sağlanmıştır.¹³⁰

İslam Birliği politikasının bir diğer önemli unsuru, uluslararası düzeyde diplomatik ilişkiler kurmak olmuştur. II. Abdülhamit, Müslüman ülkelerle doğrudan temas kurarak Osmanlı Halifeliğinin otoritesini kabul ettirmeye çalışmış, bu doğrultuda çeşitli Müslüman liderlerle diplomatik bağlar geliştirmiştir. Hindistan'daki Müslüman topluluklarla yakın ilişki kurulmuş, Osmanlı halifesine olan bağlılıklarını artırmak için temsilciler gönderilmiştir. Yine Orta Asya ve Kuzey Afrika'daki İslam topluluklarına yönelik dini ve siyasi mesajlar iletilmiş, Halifelik makamının evrensel meşruiyeti güçlendirilmek istenmiştir. Bu süreçte, özellikle Hindistan Müslümanları üzerinde etkili olan lider ve din adamları ile iş birliği yapılmış, Batı sömürgeciliğine karşı bir dayanışma ruhu oluşturulmaya çalışılmıştır.¹³¹

İslam Birliği politikasının en somut projelerinden biri Hicaz Demiryolunun inşası olmuştur. Bu proje hem sembolik hem de stratejik anlamda büyük önem taşımıştır. Hicaz Demiryolu, kutsal toprakları İstanbul'a bağlayarak Müslümanların Osmanlı Halifeliği etrafında birleşmesini teşvik etmek amacıyla yapılmıştır. Aynı zamanda bu demiryolu, askeri lojistik ve hac yolculuklarının kolaylaştırılması için de büyük avantaj sağlamıştır. Hicaz Demiryolu, Halifelik makamının İslam dünyası üzerindeki

¹²⁸ Akın Kiren, II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2017, 37.

¹²⁹Metin Çatalkaya, Bir Kaynak Çalışması Olarak Takvim-i Vekayi (1840-1849), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, 663-666.

¹³⁰ Tuğba Şimşek, "Osmanlı Devleti Son Dönemi Öğretmen Okullarına Bir Bakış", *Milli Eğitim Dergisi*, 2023,1065.

¹³¹ Azmi Özcan, *Pan-islamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, 1997, 145.

nüfuzunu artıran ve Panislamist politikayı somutlaştıran bir yatırım olarak öne çıkmıştır.¹³²

II. Abdülhamit'in İslam Birliği politikası, iç politikada da önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin etnik ve dini çeşitliliği göz önüne alındığında, Müslüman kimliğinin ön plana çıkarılması, devletin bütünlüğünü koruma aracı olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Arap ve Kürt aşiretleriyle yapılan antlaşmalar ve yerel liderlere verilen imtiyazlar, İslam Birliği söyleminin iç politikadaki yansımaları olmuştur. Böylece Osmanlı merkezi otoritesi, İslam kimliği üzerinden yerel bağlılıkları pekiştirme yoluna gitmiştir.¹³³

İslam Birliği politikası, Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle birlikte büyük ölçüde zayıflamıştır. Bu politika sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, Batı sömürgeciliğine karşı İslam dünyasında bir liderlik iddiası oluşturmuş, ancak bu iddia, İslam dünyasındaki mezhep ve etnik farklılıklar nedeniyle tam anlamıyla başarılı olamamıştır.

II. Abdülhamit'in İslam birliği politikası, Osmanlı Devleti'nin dini ve siyasi kimliğini güçlendirmek ve dağılmayı önlemek adına geliştirdiği en önemli stratejilerden biri olarak öne çıkmıştır. Bu politikanın temel unsurlarından biri, Osmanlı toprakları dışındaki Müslüman topluluklarla kurulan diplomatik ilişkiler olmuştur. Özellikle şehbenderliklerin kurulması, yalnızca ticari ve diplomatik işlevler üstlenmekle kalmamış, aynı zamanda Halifelik makamının manevi otoritesinin pekiştirilmesi ve İslam dünyasında birliğin sağlanması açısından kritik bir rol oynamıştır.¹³⁴ Bu bağlamda, II. Abdülhamit'in şehbenderlikleri bir araç olarak nasıl kullandığı ve bu kurumların İslam birliği politikasındaki işlevleri detaylı bir incelemeyi hak etmektedir.¹³⁵ II. Abdülhamit kendi döneminde mekâna ve zamana göre farklı siyasetler uygulamıştır. Padişah “*Bir kanun bir memlekette devlet ve ahalinin hayatını*

¹³² Azmi Özcan, *Abdülhamid ve Hilafet*, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul, 1995, 80.

¹³³ Nihat Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, Nubihar Yayınları, 2016, 379.

¹³⁴ Azmi Özcan, *Abdülhamid ve Hilafet*, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul, 1995, 71.

¹³⁵ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1994, 57-59.

te'min ettiği halde, aynı kanun bir diğer memlekette harabiyeti mucip olabilir. Çünkü kanun, ahalinin din ve mizaç ve ahlakına münasip olmalıdır."¹³⁶ sözüyle her bir bölge için karakter ve ihtiyacına uygun siyaset ve atılımlar üretmiştir.¹³⁷ Şehir ve taşrayı kendi özelliklerine göre yönetmiş, yerel yönetimleri bastırmakla birlikte yöneticiler üzerinde kontrol zafiyeti göstermemiştir. Abdülhamit taşrada görevli olan yöneticiler ile bizzat kendi haberleşmiştir. Tahsin Paşa, hatıratında, taşradaki etkili eşraf ile yakın ilişkiler kurduğunu ve çoğu zaman devlet memurlarıyla yaşanan anlaşmazlıklarda eşrafın tarafını tuttuğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, İstanbul ile vilayetler arasında hem sivil hem de askeri alanlarda alternatif bir iletişim ağı oluşturmuştur. Resmi bürokratik süreç, Vali-Dahiliye Nazırı-Sadrazam-Sultan sıralamasıyla işlerken, vilayetlerle saray arasında gayri resmî ve doğrudan bir iletişim kanalı da devreye girmiştir. Bu süreçte, vilayetlerde yaşayan ve aynı zamanda o vilayetlerin İstanbul'daki temsilcileri konumunda olan eşraf önemli bir rol üstlenmiştir. Eşrafın talepleri, resmi bürokrasinin uzun prosedürleri beklenmeden, saraydaki temsilcileri aracılığıyla -telgrafın sağladığı kolaylıkla- doğrudan sultana iletilirdi. Bu durum, hem paralel bir karar alma mekanizmasını hem de alternatif iletişim ağlarını ortaya koymuş ve eşraf siyasetinden bahsetmiştir.¹³⁸ Bu siyaset, yalnızca bir yönetim mekanizmasının işleyişi olarak kalmamış, aynı zamanda Halife ile Müslüman tebaa arasında doğrudan iletişim kurmayı sağlayan bir araç işlevi görmüştür. Halkın taleplerinin, sorunlarının ve dileklerinin doğrudan padişahın bilgisine ulaştırıldığı bir sistem oluşturulmuş, bu durum halkın devlete olan sadakatini artırmıştır. Aynı şekilde, padişahın tebaasına olan güveninin güçlenmesi, İslam Birliği politikasının hayata geçirilmesinde önemli bir unsur olmuştur.¹³⁹

İslam Birliği, İttihad-ı İslam veya sonradan kullanımı yaygınlaşacak olan Panislamizm ilk olarak 1870'li yılların başında Osmanlı'nın gündemine girmiştir.¹⁴⁰ II. Abdülhamit dönemine bakıldığında dış devletlerin baskısı ve müdahalesi hilafet makamının daha

¹³⁶ Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı; Merkeziyetçilik", 22.

¹³⁷ Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı; Merkeziyetçilik", 22.

¹³⁸ Bedri Gencer, a.g.m,75.

¹³⁹ Gökhan Çetinsaya, a.g.m, 23.

¹⁴⁰ Ahmet Fethi Gün, a.g.m,174.

fazla önem kazandığı görülmüştür. Esasında Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren oluşturulmak istenen İslam Birliği, II. Abdülhamit dönemi ile 'İslam Birliği' politikası haline almış ve ideolojik bir gerçekliğe dönüşmüştür.¹⁴¹ II. Abdülhamit'in dış politikası haline gelmiş, devletin modernleşme atılımlarının yanında emperyal devletlerin Müslümanları sömürgeleştirme istekleri ve faaliyetlerine karşı bir güç olmasında İttihad-ı İslam bu dönemin en önemli siyaseti olmuştur. Osmanlı kendi toprakları içerisinde veya dışında fark etmeksizin tüm Müslümanları bir araya getirmeyi hedeflemiş ve bu durum emperyalist devletlerin Osmanlı'ya olan rahatsızlığını arttırmıştır. İslam Birliği politikası, Osmanlı'nın liderliğinde Müslümanların bir araya gelmesini sağlamak ve halifelik merkezi olan Osmanlı'ya bağlılıklarını sürdürmelerini temin etmek amacıyla hayata geçirilmek istenmiştir.¹⁴²

II. Abdülhamit milletin niyetinin samimi olduğunu şayet bireyler arasında bir birlik ve dayanışma sağlanabilirse, Osmanlı Devleti'nin büyük güçler arasında bir politika yürütebileceğine inanmakla birlikte bu doğrultuda dönemin ve devletin durum analizi yapıldığında ihtiyaç duyulan ve sonuç verebilecek olan politikanın İslam Birliği olduğunu düşünmüştür.¹⁴³ İttifak ve ittifadın millet için sağlayacak olan bağ ise din kadar kapsayıcı olamamıştır. Eraslan'a göre Abdülhamit dönemi siyaseti:

1. Büyük devletlere, önde gelen İngiltere ve Rusya gibi, denge politikası kapsamında cevap vermek,
2. Osmanlı toplumunu din ekseninde bir araya getirip huzuru tesis edip gelişmek,
3. Halifelik makamının gücünü kapsamı geniş olan fazla Müslüman nüfusuna sahip sömürge devletlere karşılık tehdit olarak kullanmak, esaslarıyla İslam Birliği siyaseti uygulanmaya çalışılmıştır.¹⁴⁴

Özellikle ikinci ve üçüncü maddede yer alan siyaset İslam Birliği Politikasının temel fikri olmakla birlikte, Azmi Özcan'a göre II. Abdülhamit'in gözünde şunu ifade eder;

Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletleri bir ailenin fertleri gibi birbirine yaklaştıran şey iman birliğidir bu sebeple her şeyden ziyade herkesin Müslüman

¹⁴¹ Azmi Özcan, a.g.e, 71.

¹⁴² Cezmi Eraslan, a.g.m, 127.

¹⁴³ Eraslan, a.g.m,128.

¹⁴⁴ Eraslan, a.g.m,128.

olduğu vurgulanmalıdır bu önemlidir zira devletin sosyal bünyesi ve politikasının esası dinin üzerine kurulmuştur ve dil milletin devamı için sahip olması gereken unsurlardan birisi olduğu gibi devlete ali yeni devamı ve bekası da İslamiyet ile kaimdir.¹⁴⁵

Bu siyasetin oluşumu dönem itibariyle bir gereklilik olmakla birlikte tarihsel, dini ve geleneksel bağlar aksettirmiştir. Zira hilafet Osmanlı'ya geçtiğinden itibaren tüm Müslümanların hamisi Osmanlı Devleti olmuştur. II. Abdülhamit Osmanlı'nın tüm Müslümanların umudu olduğu bilinciyle Osmanlı toprakları içerisinde veya dışarısında yaşayan her Müslümanın devleti koruması ve hilafet ile saltanata sadık olunmasını gerekli görerek, her Müslümanın bu gerekliliklere bir sorumluluk nispetinde sahip çıkmasını istemiştir. Osmanlı sultanının aynı zamanda halife olması nedeniyle, halifenin tüm Müslümanlara karşı sorumlulukları bulunduğu gibi, milletin de halifeye, dolayısıyla Osmanlı padişahına hizmet etmesinin gerekli olduğu düşünülmüştür. Bu kapsamda II. Abdülhamit Kanun-i Esasi'de de ilan edildiği üzere İslam'ın halifesi olmakla birlikte hem dinin hem devletin koruyucusu olmuş, Emirü'l-Mü'mininin sıfatını da alarak yalnız Osmanlı içerisindeki değil tüm dünyadaki Müslümanların başkanı olmuştur.¹⁴⁶ II. Abdülhamit'in "mü'minlerin emiri" manasına gelen "emîrü'l-mü'minîn" unvanını kullanmayı tercih etmiş ve bazı belgelere yansımıştır.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Azmi Özcan, Abdulhamid ve Hilafet, 74.

¹⁴⁶ Cezmi Eraslan, a.g.m, 122.

¹⁴⁷ Bkz. EK. 6.

"Müminlerin Emiri, en sağlam bağ Muhiddin, Haremeyn-i Şerifeyn'in hizmetkârı,
Âlemin gölgesi, muazzam hükümdar,
Gaziler Sultanı Sultan Abdülhamid Han,
Abdülmecid Han oğlu, Allah hilafetini daim etsin, devletini yüceltsin.
Allah'ın gölgesi, Osmanlı şemsiyesi altında gölgelik sağlayan sultanın yüce şahsiyeti.
Doğum tarihi 1258 yılı,
Şaban-ı Şerif ayının on altıncı günü gerçekleşmiştir"

İslam Birliği siyaseti lider konumunda olan Abdülhamit için tek çıkar yol olmuştur. Bazı gruplar bu siyaset için padişahın Hristiyanlığa ve Hristiyanlara düşman olduğu bu düşmanlığının neticesinde İslam Birliği politikasını kullanarak İslam dışındaki dinleri yok etmek istediği şeklinde yorumlarda bulunmuştur. Abdülhamit ise herhangi bir dini tahrif etmekten çok İslam cemaatini ve halkın yaşadığı toprakları bir arada tutma amacına uyan işler yapmıştır:

1. Eğitim seferberliği başlatarak misyonerlerin eğitim atılımlarına karşın, Müslüman ulema ve eğitimcilerin maddi durumlarının düzeltmeye çalışmış,
2. Rumeli’de Rusya’nın Panslavizm hareketlerine karşılık olarak Panislamizm gayretleriyle bu bölgede Rusların karşısında durumları dengelemek ve Müslümanların birliğini kuvvetlendirmek istemiş,
3. İsyân- ayaklanma gibi devletin huzurunu bozacak durumlar için nasihat yöntemini uygulamış, bu iş için adliye müfettişi ve askeri memur görevlendirmiştir. 1903 yılına ait bir telgrafta Bulgarların yapmış olduğu katliam ve asayiş bozan diğer faaliyetlerin durdurulması ve Osmanlı’ya karşı bağlılıkları arttırmak adına “nasayih-ı müessire ve müteyakkıza” etkili sohbet ve ikaz ile öğüt verme metodu uygun görülmüştür.¹⁴⁸

İslami birlik şuurunu oluşturmak adına Abdülhamit’in yaptığı önemli projelerin başında ise Hicaz demiryolu gelmiş, bu projeye Osmanlı Devleti’nin geniş ve birbirinden uzak bölgelerini birleştirmek, Osmanlı birliğini ve Müslümanların dayanışmasını güçlendirmek, aynı zamanda devletin otoritesini sağlamlaştırmak temel hedefler arasında olmuştur. Bu bağlamda, vilayetler arasında etkin bir ulaşım sağlamak ve bu bölgeleri birbirine bağlamak büyük bir önem taşımakla birlikte, vilayetlerin devlete sıkıca bağlanmasını sağlamak, mal ve insan gücü ile hilafeti savunma yolunda katılımın şart olduğunu göstermek ve halkı bu konuda teşvik etmek de bu çabanın bir parçasıydı. Ayrıca, tüm cephelerde savunmayı kolaylaştırmak ve düşman karşısında hızlı hareket edebilmek amacıyla demiryollarının her yere uzatılması kritik bir strateji olarak benimsenmiştir. Bu demiryolları, Osmanlı

Mustafa Fayda, "Emîrü'l-Mü'minîn", *DİA*, (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi,1995), 156-157.

¹⁴⁸ Rahman Ademi, “Avrupa Emperyal Baskılarına Karşı Sultan II. Abdülhamit”, *Sultan II. Abdülhamid*, (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019),151.

kuvvetlerinin hızlı bir şekilde cephelere ulaşmasını sağlamak ve askerî operasyonları daha etkili hale getirmek açısından hayati bir rol oynamıştır.¹⁴⁹

Bu demiryolu projesi yalnızca bir ulaşım aracı olmamış aynı zamanda sömürgeci devletlere ve Müslümanlara yapılan zulme karşı Müslümanların önderi olduğunda bir araya gelebileceklerinin bir göstergesi olmuştur. Müslümanlar bu projeye cemaat olma halini yaşayarak güvenli bir biçimde hac ibadetlerini yerine getirmiştir.¹⁵⁰

II. Abdülhamit Paris'in bilinen gazetelerinden biri olan Le Figaro'nun 1903 tarihindeki nüshasında Mısırlı Kâmil Bey mahlasıyla bir yazı yayınlatarak bu yazıyla Batı'nın dönem içerisindeki Müslüman memleketler üzerindeki emperyal faaliyetlerine dikkat çekmiş, yapılanların yalnızca Müslümanların Osmanlı halifesi etrafında daha sıkıca birbirine kenetlenmesine vesile olacağı yönünde halifeliğin Müslümanlar açısından bağlayıcı ve dış hareketlere karşı mukavemeti olan bir güç olduğuna değinmiştir. Avrupa, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında bir ayırım yapmayı hedeflemiş ve yalnızca Hristiyanların lehine reform taleplerinde bulunduğunu dile getirmiş, yapılan bu hareketlerin Müslümanlar arasında daha güçlü bir bağ kurulmasına ve Osmanlı saltanatı gibi manevi liderlik makamlarına daha derin bir bağlılık duyulmasına vesile olduğunu söylemiştir. Batı Avrupa'da Osmanlı saltanatına yönelik sözlü saldırılar ise bu bağlılığı ve sevgiyi daha da pekiştirmiştir. Bununla birlikte Müslüman toplumların seçkin bir kesimini oluşturan Mısır ve Hindistan Müslümanlarının, padişahın tahta çıkış yıl dönümünde düzenledikleri törenlerdeki davranışlarını örnek göstermiş, Afrika ve Asya'daki halkların Osmanlı Devleti'ne olan sadakatini açıkça ortaya koymuştur. Bağımsızlıklarını kaybeden bu topluluklar, en azından Osmanlı Devleti'nin sürekliliğini ve varlığını temenni etmiştir. Bulgar isyanı başladığında ise İslam karşıtları, tüm suçu Osmanlı Devleti'ne yüklemişlerdir. Bulgarlar tarafından trenlerin ve gemilerin bombalanması, kadın ve çocukların acımasızca öldürülmesi gibi olaylar küçük birer hata olarak görülürken, Osmanlı Devleti'nin düzeni sağlamaya yönelik müdahaleleri büyük bir suç gibi gösterilmiştir. Kendilerini tarafsız ve ciddi olarak

¹⁴⁹ Muhammed Ali Sallabi, a.g.e., 542.

¹⁵⁰ Cezmi Eraslan, a.g.m,130.

nitelendiren bazı kişiler, Bulgarların işlediği cinayetleri meşru sayarken, Osmanlı'nın isyanı bastırma çabalarını haksızlık olarak değerlendirmiştir.¹⁵¹

İslam birliği siyaseti adına yapılanlara bakıldığında Abdülhamit padişahlık unvanını ön planda tutmak yerine halifelikliğini vurgulamış, halk ile devlet arasında İslami kimlik etrafında uyum yakalama ve bu noktada birliği sağlama gayretinde olmuştur. Bu dönem içerisinde camiler, tekkeler, medreseler ve dini alandaki tüm müesseseler tamir edilerek işlev bakımından cemaate en faydalı olacak şekilde ihya edilmeye çalışılmış, fakir bölgelerden vergi alınmayarak bu bölgelere devlet maddi desteklerde bulunmuş, din adına görev yapan kişilerin maddi açıdan durumları iyi bir hale getirilerek tarikat şeyhleriyle de yakın ilişkilerde bulunan padişah tekkelerdeki ihtiyaçları da ihmal etmeyerek bazı zamanlarda kendi cebinden karşıladığı da olmuştur. Dini bayramlar ve benzeri özel günler, Müslümanlara ihsanlarda bulunmak ve onların bağlılığını pekiştirmek için önemli birer fırsat olarak değerlendirilmiştir. Siyasi fayda için olmamasına karşın kutsal topraklara hac veya umre vazifelerini yapmak için yola çıkan Müslümanların yolculuk boyunca güvenliğinin sağlanması ve kutsal topraklara gönderilen hediyeleri taşıyan Surre alaylarına ihtimam gösterilmesi de devletin ve halifenin saygınlığını arttırmıştır.¹⁵²

II. Abdülhamit İslam Birliği politikası gereğince dünyanın farkı bölgelerindeki Müslümanlardan haber almayı, sıkıntıları gidermeyi, ihsanda bulunmayı ve geniş çerçevede Osmanlı'ya bağlı kalmalarını gerekli görmüştür. Tüm bu amaçları gerçekleştirme noktasında yapısı yenilenecek aktifleştirilen kurum şebekelikler olmuştur. II. Abdülhamit dönemine kadar şebekeler arasında gayrimüslim ve yabancı sayısı çok fazla iken, II. Abdülhamit ile şebekelerin çoğunda Müslümanlar görevlendirilmeye başlanmıştır.¹⁵³ II. Abdülhamit'in bu düzenlemesi Müslüman cemaatler tarafından da benimsenerek Müslüman bir şebekelerin atanması gereklilik olarak görülmüş, yaşanan bölgelere Müslüman şebekeler görevlendirilmesi yönünde talepler olmuştur¹⁵⁴. Bu taleplerle birlikte, Osmanlı Devleti dış ilişkilerinde

¹⁵¹ Rahman Ademi, a.g.m., 142-143.

¹⁵² Cezmi Eraslan, a.g.m, 128.

¹⁵³ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, a.g.e, 102.

¹⁵⁴ BOA, Y..PRK.BŞK. / 27 - 35 , H-23-01-1310.

Müslüman memurların etkin rol almasını teşvik eden bir yaklaşımı ortaya koymuştur. Özellikle Hariciye Nezareti bünyesindeki yazışma ve diplomatik temsil görevlerinin, İslam dünyasında Halifelik otoritesinin pekiştirilmesi ve İslam Birliği politikalarının uygulanması açısından kritik olduğu anlaşılmış, şebenderlikler bu sürecin temel unsurlarından biri olarak öne çıkmıştır.

Hariciye Nezareti'nin Müslüman memurlarla desteklenmesi gerekliliği Abdülhamit'in dış politikadaki önceliklerini anlamak için önemli bir kaynak niteliğinde olmuştur. Müslüman memurların atanması, yalnızca idari bir tercih değil, aynı zamanda Halifelik otoritesinin sembolik bir uzantısı olarak değerlendirilmiştir. Bu memurlar, İslam coğrafyasında hem Osmanlı Devleti'ni hem de Halifelik makamını temsil ederek, İslam birliği fikrinin somut birer taşıyıcısı olmuştur. Ayrıca, yerel Müslüman halkların sorunlarının çözülmesi, Osmanlı yönetimine duyulan bağlılığın artırılması ve diğer devletlerin bölgedeki nüfuzuna karşı bir denge oluşturulması hedeflenmiştir.¹⁵⁵

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti, farklı coğrafyalarda bulunan Müslüman nüfusun manevi liderlik arayışlarını Halifelik makamı etrafında birleştirmek ve Osmanlı Devleti'ni İslam dünyasında bir otorite merkezi olarak konumlandırmak için önemli adımlar atmıştır. Mannheim şehrine Müslüman bir şebender gönderilmesi, bu stratejinin somut bir örneği olarak dikkat çekmiştir.¹⁵⁶ Almanya'nın Mannheim şehri, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı vatandaşlarının ticari faaliyetlerde bulunduğu önemli bir merkez haline gelmiştir. Özellikle sanayileşme sürecinde, Osmanlı tüccarlarının Avrupa pazarlarına entegrasyonu, Osmanlı dış politikasında yeni temsilciliklerin kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. II. Abdülhamit, bu tür şebenderlik atamalarında dini hassasiyetlere büyük önem vererek, bu göreve getirilecek kişilerin yalnızca diplomatik ve ticari yetkinliklere sahip olmasını değil, aynı zamanda İslami değerlere bağlılık göstermesini öncelikli bir kriter olarak belirlemiştir. Hariciye Nezareti'nin bu doğrultuda Mannheim'a Müslüman bir şebender atanmasına ilişkin kararı, Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği politikası çerçevesinde Avrupa'daki Müslüman topluluklara yönelik ilgisinin bir göstergesi

¹⁵⁵Ufuk Gülsoy, William Ochsenwald, Hicaz Demiryolu, *DİA*, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998, 441-445.

¹⁵⁶ BOA, Y..MTV. / 84 – 99, H-26-03-1311 Bkz: EK 7, 82.

olmuştur. Bu şehir, aynı zamanda Osmanlı vatandaşlarının Avrupa'daki kültürel ve dini kimliklerini korumak için bir merkez olarak görülmüştür.¹⁵⁷ II. Abdülhamit, Avrupa'daki Osmanlı tebaasının kimliklerinin korunmasını, halifelik makamı aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarının devamını sağlamak için önemli bir araç olarak görmüştür. II. Abdülhamit, bu tür atamalarla yalnızca Osmanlı vatandaşlarıyla değil, aynı zamanda sömürgeci güçlerin kontrolündeki Müslüman nüfuslarla da bağlarını sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Almanya gibi sanayileşmiş ve politik olarak etkili bir ülkede Müslüman bir şehbenderin görevlendirilmesi, hem Osmanlı'nın uluslararası ilişkilerdeki temsil kabiliyetini artırmış hem de İslam birliğine yönelik küresel bir stratejinin parçası olmuştur. Bu adım, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki Müslüman topluluklar üzerindeki manevi etkisini güçlendirme çabasını da yansıtmıştır.¹⁵⁸

Osmanlı şehbenderlikleri beş kıtada faaliyet göstermiş ve İstanbul'un siyasetinde önemli rol oynamıştır.¹⁵⁹ Sultan II. Abdülhamit en fazla İngiltere'nin tehdit oluşturduğunu düşünmüş; kendisini dost olarak göstermesi hep kendi asıl amacına ulaşmak için olmuş ve herhangi ters bir durum olduğunda veya amacına karşı çıkan bir durum meydana geldiğinde düşmanlığa başlayacağını belirtmiştir. Özellikle Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi olayıyla Abdülhamit hilafet konusunda İngilizlerin rahatsızlığını görmüş, hilafetin gücü ve otoritesinin zayıflatılmaya çalışılarak İngilizlerin kendi kontrolüne almak istediği bu gücü Osmanlı'dan alarak Cidde veya Kahire'ye bırakma isteği ve planı olduğunu düşünmüştür.¹⁶⁰ Arap coğrafyasında çıkar güden İngiltere Osmanlı'nın bu coğrafyadaki faaliyetlerinden rahatsızlık duyarak; yetiştirdiği oryantalistleri, misyonerleri, diplomatları bölgeye göndererek halifeliğin Mekke Şerifine geçmesi gerektiği ve alabilmesi adına gerekli tüm alanlarda İngiltere'nin yardımında bulunacağı yönünde propagandalar yapılmıştır.

¹⁵⁷ BOA, Y..MTV. / 84 – 99, H-26-03-1311.

¹⁵⁸ Ufuk Gelen, II. Abdülhamid'in Dış Politikası, *Genç Kalemler Dergisi*, 2015, 53.

¹⁵⁹ M. Alaaddin Yalçınkaya vd., a.g.e,102.

¹⁶⁰ Cezmi Eraslan, a.g.m,120.

İngiltere'nin Hindistan eski valisi Lord Kurzon tarafından Irak'ta Alman ve Osmanlı nüfuzunu kaldırmak için faaliyetler uygulandığı malumatı Osmanlı'ya gelmiştir.¹⁶¹

İngiltere'nin Mısır ve Süveyş Kanalı'nın kontrolünü eline aldığıında, İngiltere ve Osmanlı arasındaki ilişki düşmanlık halini almıştır. Gladstone'un iktidara geçince Osmanlı'yı Avrupa'dan ihraç etmek ve Mısır'a tam istiklal vermek niyetinde olması İngilizlerin Osmanlı rahatsızlığını göstermiştir.¹⁶² Aldığı bu bilgiler ışığında Sultan Abdülhamit yapılan karşıt hareketlerin farkında olan bir padişah olmakla birlikte halkın bilinçlenerek halifeye aidiyetini arttırmak için hocalar ve vaizler göndermiş, yapılan misyonerlik faaliyetlerinde kullanılan etkin araçlardan olan halifelik aleyhtarı neşriyatlara karşılık dini kitaplar göndermiştir.¹⁶³

Osmanlı Devleti, Avrupa, Hint coğrafyası dışında Uzakdoğu, Afrika ve Balkan coğrafyalarında da şebenderlikler açmış ve faaliyetler göstermiştir.¹⁶⁴ II. Abdülhamit özellikle Müslüman olmayan yöneticilerin idare ettiği ülke çatısı altında yaşayan Müslümanlarla şebenderlerin aracılığıyla iletişim kurmuş ve İstanbul ile temaslarını sağlayarak bağlantı oluşturmuştur. Afrika'dan Çin'e kadar Osmanlı Devleti'ni temsil etmekle görevli kişiler göndererek,¹⁶⁵ şebenderlikler açmıştır. Şebenderlikler yalnızca siyasi faaliyet ekseninde çalışmamış; dini, kültürel, sosyal, ekonomik her alanda Müslümanların hizmetinde olmuştur.

İslam Birliği (İttihad-ı İslam) politikası, sadece Osmanlı sınırları içindeki Müslümanların değil, dünya genelindeki Müslüman toplulukların dini ve kültürel haklarının korunmasını ve geliştirilmesini amaçlayan bir strateji olmasından hareketle Japonya gibi coğrafi olarak Osmanlı'ya uzak, ancak dini ve kültürel bağların kurulması açısından büyük bir potansiyele sahip olan bölgelerde şebenderliklerin faaliyetleri, bu politikanın somut bir yansıması olmuştur. Japonya'da Müslüman olan bireylerin dini ihtiyaçları ve İslam'ın yayılmasıyla ilgili talepleri, şebenderlikler ve Osmanlı müftülükleri arasındaki koordinasyonla karşılanmıştır. Bu süreçte şebenderlikler,

¹⁶¹ BOA, DH.EUM.4.Şb / 5- 66 ,H-29-06-1334.

¹⁶² BOA, Y..PRK.EŞA. 16- 4,H-19-12-1309.

¹⁶³ Cezmi Eraslan, a.g.m, 129.

¹⁶⁴ M. Alaaddin Yalçınkaya vd., a.g.e, 105.

¹⁶⁵ Barış Alp, a.g.m, 1.

İslam'ın kültürel ve dini değerlerini temsil etmenin yanı sıra, dini kitapların telifi gibi özel alanlarda da aktif bir rol üstlenmiştir.¹⁶⁶

Japonya, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında modernleşme ve Batılılaşma sürecindeyken, İslam dini Japon toplumu için yeni bir fenomen olarak ilgi çekmeye başlamıştır. Bu dönemde, bireysel olarak İslam'ı benimseyen Japonların sayısı sınırlı olmasına rağmen, bu kişiler Osmanlı Devleti'nin dini liderliğini temsil eden şeybenderlikler ile temas kurmuş ve dini eğitim, kitaplar ve rehberlik konularında destek talep etmiştir. Japonya'da Müslüman olan bireyler, İslam hakkında daha fazla bilgi edinme ihtiyacı hissetmiş ve bu konuda dini kitaplara ihtiyaç duymuştur. Osmanlı şeybenderlikleri, bu talebi karşılamak için dini kitapların Japoncaya çevrilmesi veya özel olarak telif edilmesi süreçlerini başlatmıştır. Japonya'daki Osmanlı şeybenderlikleri, dini meselelerde rehberlik sağlamak için Osmanlı müftülükleri ile düzenli bir şekilde irtibat kurmuştur. Bu iş birliği, Japonya'da İslam'a giren bireylerin dinî sorularına yanıt verilmesi, ibadet usullerinin doğru öğretilmesi ve toplumsal düzeydeki dini meselelerin çözülmesi gibi konularda etkili olmuştur. Müftülükler, şeybenderliklerin raporlarına dayanarak Japonya'da yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarını merkeze bildirmiş ve bu ihtiyaçların karşılanmasına yönelik adımlar atmıştır.¹⁶⁷Japonya gibi Osmanlı'nın doğrudan siyasi etkisinin bulunmadığı bir bölgede şeybenderlikler, dini ve kültürel diplomasi yoluyla İslam'ın etkisini artırmaya çalışmıştır. Özellikle dini kitapların telifi ve müftülüklerle kurulan ilişkiler, bu stratejinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki liderlik iddiasını pekiştirmiş ve Halifelik makamının uluslararası etkisini güçlendirmiştir. Japonya'da İslam'a giren bireylerin dini hayatlarının kolaylaştırılması, Osmanlı Devleti'nin sınır ötesi bir dini sorumluluk anlayışını benimsediğini ve İslam Birliği politikasını yalnızca Osmanlı topraklarıyla sınırlı tutmadığının başka bir örneğini oluşturmuştur.

Türkistan coğrafyası, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki liderlik iddiası için stratejik bir öneme sahip olmuştur. Türkistan, tarihi ve kültürel bağların yanı sıra geniş bir Müslüman nüfusa ev sahipliği yapması nedeniyle, Halifelik makamının manevi otoritesini yayma çabalarının merkezinde yer almıştır. Buhara ve Hive Mümessillikleri

¹⁶⁶ BOA, BEO 22767-207515, h.01-01-1324.

¹⁶⁷ BOA, BEO 22767-207515, h.01-01-1324.

ile Taşkent, Orenburg, Kafkas şebenderlikleri vasıtasıyla buralardaki hanlıklarla kurulan diplomatik ilişkiler, halifelik makamının uluslararası alandaki etkisini artırmak ve bu hanlıkların Rusya karşısındaki direncini desteklemek amacı taşımıştır. Bağımsızlıklarını kazanan Buhara ve Hive gibi bölgelerin uluslararası tanınırlığını artırmak için de Osmanlı şebenderlikleri aracılığıyla diplomatik girişimlerde bulunulmuştur.¹⁶⁸

Şebenderlikler bulunduğu ülkedeki bilgi akışını sağlama, Osmanlı'nın ve halifenin nüfuzunu arttırarak dolaylı yoldan emperyal devlet ve fikirler karşısında Müslümanların bilincini arttırmaya çalışmıştır. Bilinç noktasında şebenderliklerin İstanbul'a gönderdiği raporlar içerisinde önemli hususlardan biri de eğitim olmuştur. Örnek olarak Peral nahiyesi Müslümanlarının mektep tesisi ve muallim tayini hakkındaki arzuhallerini iletmiştir.¹⁶⁹ Burada yabancı okullara karşın Müslümanlar için eğitim kurumlarına ihtiyaç duyulmuş ve aslında 'İslami Birlik' için belki en önemli etken tedrisat olmuştur. Çünkü II. Abdülhamit eğitimi toplum için önemli görmüş ve okulların siyasette, sosyal, dini ve kültürel her alanda etkili olabileceğinin bilincinde olmuştur. Eraslan II. Abdülhamit'in özellikle Müslümanlar üzerinde etkinliği artan yabancı okullar için düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir;

- a. Yabancı okullara devlet adamlarından bazılarının sırf yabancıların hoşuna gitmesi adına gereksiz iyiliklerde ve ihsanlarda bulunulması.
- b. İslam okulların bağlı olduğu vakıfların bazılarının devletin kontrolünden çıkması ile fazla karışılmayan bir durum oluşmasının yabancı okullarına da yansması.
- c. Müslüman gençleri yabancı okullara kabul eden yönetici ve öğretmenlerin İslami değerlere hasar vererek kendi gayrimüslim inançlarını dayatmaları.
- d. Yabancı okullarda mecburi kılınan dini ayinlere Müslüman öğrencilerin katılarak oradaki öğretileri alarak neslin tahrif edilmesi.¹⁷⁰

¹⁶⁸ BOA, 30-18-1-1/4-36-15, 08.11.1920

¹⁶⁹ BOA, Y..A...HUS./ 506-142-0, H-22-08-1324.

¹⁷⁰ Cezmi Eraslan, a.g.e, 248.

Abdülhamit medrese ve camiden daha fazla okul açarak aslında eğitimin toplum ve ülke adına önemli olduğunu düşünmüş¹⁷¹, Müslüman talebenin İslami ahlak ve edebi kazanması ve yabancı tehditlerden korunması için atılımlar gerçekleştirmiştir.¹⁷²

II. Abdülhamit döneminde İslam Birliği (İttihad-ı İslam) politikasının hayata geçirilmesinde şehbenderlikler diplomatik temsilcilik olmanın ötesine geçerek dini, sosyal, hukuki, kültürel işlevler üstlenmiş; halifelik makamının otoritesini güçlendirerek Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki liderlik iddiasını destekleyen önemli bir araç haline gelmiştir. Bu bağlamda, şehbenderlikler, Osmanlı'nın sınırları dışındaki Müslüman topluluklarla manevi bağların korunmasında ve İslam dayanışmasının somut bir örneği olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

4.2 Hindistan

İslam'ın Hindistan coğrafyasına girişi, sadece askeri fetihlerle sınırlı olmayan, aynı zamanda ticaret, tasavvuf ve kültürel etkileşim gibi çok boyutlu bir süreç olmuştur. Bu sürecin başlangıcı, VII. yüzyılın sonları ve VIII. yüzyılın başlarına kadar uzanmıştır. Arap tüccarların Basra Körfezi ve Umman Denizi üzerinden gerçekleştirdikleri deniz ticareti, İslam'ın özellikle Hindistan'ın batı kıyılarındaki Malabar sahilinde tanınmasına zemin hazırlamıştır. Bu bölgede yer alan Kerala'da, yerel halk arasında İslam'ı kabul eden ilk topluluklardan olan "Mappila" Müslümanlarının varlığı bu sürecin erken sonuçları arasında yer almıştır.¹⁷³

İslam'ın Hindistan'daki yayılışının ikinci ve daha kalıcı aşaması, Kuzey Hindistan'a yönelik askeri fetihlerle başlamıştır. Bu bağlamda özellikle XI. yüzyılda Gazneli Mahmud'un Hindistan'a düzenlediği seferler, Müslüman egemenliğinin önünü açmıştır. Ardından XII. yüzyıl sonlarında Gurlu Muhammed tarafından Delhi'de kurulan Müslüman yönetim, XIII. yüzyılda Delhi Sultanlığı olarak kurumsallaşmış ve yaklaşık üç yüz yıl boyunca Kuzey Hindistan'da siyasi hâkimiyet sağlamıştır. Delhi

¹⁷¹ Mehmet Alkan, a.g.e, 358.

¹⁷² Eraslan, a.g.e, 251.

¹⁷³ Sayyid Maqbul Ahmad, II. Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 1998, 73-75.

Sultanlığı, yalnızca siyasi bir iktidar değil, aynı zamanda İslam kültürünün, mimarisinin ve eğitim kurumlarının yayılması açısından da büyük önem taşımıştır.¹⁷⁴

Bu siyasi yapının ardından kurulan Babür İmparatorluğu ise Hindistan'daki İslami varlığın doruk noktası olmuştur. 1526 yılında Panipat Savaşı'yla temelleri atılan bu imparatorluk, XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl boyunca özellikle Ekber Şah (1556–1605), Cihangir (1605–1627) ve Şah Cihan (1628–1658) dönemlerinde Hindistan'da İslam'ın hem yönetim hem de kültür düzeyinde yayılmasını ve kökleşmesini sağlamıştır.¹⁷⁵ Babürler, farklı etnik ve dini toplulukları bir arada tutabilen bir yönetim tarzı benimsemiş; bu durum, Hindistan'daki İslam kültürünün yalnızca Müslümanlar arasında değil, diğer topluluklar arasında da etkili olmasına neden olmuştur. Babürler döneminde kurulan medreseler, vakıf sistemleri, mimari eserler (örneğin Tac Mahal, Cuma Mescidi, Şah Cihan Camii) ve tasavvufi yapılar, İslam'ın Hindistan'daki kurumsal ve sosyal temelini oluşturmuştur. Aynı zamanda bu dönem, İslam düşüncesiyle Hint geleneksel düşüncesi arasında bir sentez arayışının da ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.¹⁷⁶

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Babür İmparatorluğu'nun zayıflaması, Hindistan'daki Müslümanların siyasi etkinliğini azaltmış, bu durum özellikle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin ekonomik ve askeri yayılmasıyla daha da belirginleşmiştir. İngiliz sömürgeciliği, Hindistan'daki Müslüman topluluklar üzerinde derin sosyal, siyasal ve kültürel etkiler yaratmıştır. Bu süreçte İngiltere, yalnızca ekonomik kaynakları sömürmekle kalmamış; aynı zamanda yerel otoriteleri, dini yapıları ve eğitim kurumlarını da dönüştürmeye çalışmıştır. XVIII. yüzyılın sonları itibariyle İngiltere, Hindistan'daki siyasi üstünlüğünü önce Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla tesis etmiştir.¹⁷⁷ Doğu Hindistan Şirketi'nin ilk faaliyetleri, Hindistan'da ticaret üsleri kurmak ve bu yolla İngiltere'nin tekstil, baharat ve ipek ihtiyacını karşılamak üzerine

¹⁷⁴ Azmi Özcan, *Hindistan, DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 1998, 75-81.

¹⁷⁵ Bedrettin Basuğuy, *Babürlü İmparatorluğu 'nun Siyasi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme*, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013, 32.

¹⁷⁶ Bedrettin Basuğuy, a.g.m, 30.

¹⁷⁷ Abdülkadir Erçin, *İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858)*, *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2017, 119.

kurulmuştur. XVII. yüzyıl boyunca şirket, Hindistan'daki Babür İmparatorluğu ile ticari ayrıcalıklar elde etmek için diplomatik temaslarda bulunmuş ve Surat (1612), Madras (1639), Bombay (1661) ve Kalküta (1690) gibi önemli liman şehirlerinde ticari koloniler tesis etmiştir. Bu dönemde şirket, esasen bir tüccar kuruluşu olmasına rağmen, kendi askeri gücünü oluşturmaya başlamış; Hindistan'daki Avrupalı diğer sömürgeci güçlerle (özellikle Fransızlarla) rekabet etmek için özel paralı ordular kurmuştur.¹⁷⁸ Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'da gerçek anlamda bir siyasi aktöre dönüşmesi, 23 Haziran 1757'de gerçekleşen Plassey Savaşı ile başlamıştır. Şirketin Bengal Valisi Sir Robert Clive önderliğindeki kuvvetler, Bengal'in Müslüman Nawabı Siraj-ud-Daula'ya karşı galip gelmiş ve bu zafer sonucunda Bengal'in fiili yönetimi şirkete geçmiştir. Bu gelişme, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi egemenliğin de şirkete geçtiğini simgelemiştir. Bu tarihten sonra şirket, Hindistan'ın iç siyasetine daha doğrudan müdahil olmuş; bölgesel hanedanlıklar ve prenslikler arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak geniş toprakları kontrolü altına almıştır.¹⁷⁹

1857 yılında patlak veren Sipahi Ayaklanması ya da İngiliz tarihçiliğinde bilinen adıyla Hint İsyanı, Müslüman ve Hindu askerlerin birlikte Doğu Hindistan Şirketi yönetimine dolayısıyla İngiliz egemenliğine karşı duyduğu tepkinin açık bir tezahürü olmuş ancak başarısızlıkla sonuçlanan kritik bir dönüm noktası olmuştur.¹⁸⁰ Ayaklanmanın bastırılmasının ardından İngiliz Parlamentosu, 1858 tarihli bir yasa ile Doğu Hindistan Şirketi'nin tüm yetkilerini sona erdirmiş¹⁸¹ ve Hindistan'ı doğrudan Britanya Kraliyeti adına yönetecek olan Hindistan Ofisi'ni (India Office) kurmuştur. Böylece Hindistan'da resmî İngiliz sömürge yönetimi başlamıştır.¹⁸²

1857 Ayaklanması, İngilizler tarafından çoğunlukla Müslümanların teşvikiyle çıkmış bir tehdit olarak algılanmış; Delhi'nin alınması, son Babür hükümdarı II. Bahadır

¹⁷⁸ Abdülkadir Erçin, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858), 116-117.

¹⁷⁹ Azmi Özcan, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 2000, 294-295.

¹⁸⁰ Hüseyin Günarslan, 1857 Büyük Hint İsyanının İngilizlere Etkisi, *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 2020, 31-32.

¹⁸¹ Azmi Özcan, a.g.m, 2000.

¹⁸² Suat Vural, Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri, *Belgü Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2024, 187.

Şah'ın sürgün edilmesi ve Babür Hanedanlığının tamamen sona erdirilmesi bu dönemin dönüm noktalarından sayılmıştır. Bu olay, Müslümanlar nezdinde yalnızca bir siyasi yenilgi değil, aynı zamanda hilafetle ve İslamî otoriteyle özdeşleştirilen bir düzenin çöküşü anlamına gelmiştir.¹⁸³

İngilizler, Hindistan'da eğitim politikalarını sistemli bir biçimde dönüştürmüş; geleneksel medrese eğitimi yerine Batı tarzı seküler eğitimi teşvik etmiştir. Bu süreçte İngilizce resmî dil haline getirilmiş, Farsça ve Urduca gibi Müslüman entelijansiyanın kullandığı diller ise kamu bürokrasisinden dışlanmış. Böylece Müslümanlar, yeni sisteme uyum sağlamakta zorlanmış; eğitim, iş ve bürokraside geri plana itilmiştir.¹⁸⁴ Bu ortamda, Sir Seyyid Ahmed Han (1817–1898) gibi aydınlar, Müslümanların İngilizlerle uzlaşmacı bir ilişki geliştirmesi gerektiğini savunmuş ve modern eğitimi teşvik eden Aligarh Hareketi'ni başlatmıştır. 1875'te kurduğu Muhammedan Anglo-Oriental College (daha sonra Aligarh Müslüman Üniversitesi), Müslüman gençlerin Batı tarzı eğitimle entegre olmalarını hedeflemiş, bu durum hem destek hem de eleştiriyi karşılanmıştır. Aligarh çizgisi, Panislamizm'e mesafeli duruşuyla dikkat çekse de Hindistan Müslümanlarının kimlik ve bilinç arayışında önemli bir rol oynamıştır.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti ile Hindistan arasında kurulan ilişkilere bakılacak olunursa tarihsel bağlamda doğrudan siyasal ittifaklardan ziyade kültürel, dini ve sembolik düzlemde gelişmiş çok boyutlu bir etkileşim şeklinde seyretmiştir. Bu ilişkilerin ilk örnekleri, Osmanlı'nın XVI. yüzyılda Hint Okyanusu'nda Portekiz yayılcılığına karşı yürüttüğü askeri faaliyetlerle kendini göstermiştir. Özellikle Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 tarihli Hint Seferi ve Osmanlı donanmasının Yemen ile Basra Körfezi'ne yönelik müdahaleleri, Hindistan'daki Müslüman siyasi yapılarla dolaylı bir ittifak zemini oluşturmuştur.¹⁸⁶ Bununla birlikte, coğrafi uzaklık ve bölgesel öncelikler, bu ilişkilerin daha çok dini dayanışma ve meşruiyet temelli bir bağlamda ilerlemesine neden olmuştur. Ancak Hindistan'daki Müslüman toplulukların, Osmanlı

¹⁸³ Azmi Özcan, a.g.m, 1998.

¹⁸⁴ Azmi Özcan, a.g.m, 2000.

¹⁸⁵ Mustafa Öz, Seyyid Ahmed Han, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 1989, 73-75.

¹⁸⁶ Ertuğrul Önalp, Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 yılındaki Hindistan Seferi, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2008, 202.

halifesiyle kurduğu manevi ve duygusal bağ, sonraki yzyıllarda daha da derinleşerek özellikle XIX. yzyıl sonlarında siyasi anlamlar kazanmaya başlamıştır.

Bu dönemde Hindistan Müslümanları, İngiliz baskısı ve aşağılanmasına karşı sembolik bir direniş aracı olarak Osmanlı Halifeliğine duydukları bağlılığı güçlendirmiştir. II. Abdülhamit'in hilafet merkezli İslam Birliği söylemi, Hindistan'da geniş karşılık bulmuş; İngiliz sansürüne rağmen Hindistan Müslümanları arasında Hilafetçi yayımlar, gazeteler ve dini cemaatler yayılmıştır. Özellikle Diyubend ve Nedvetü'l-Ulema gibi medreseler, hilafet fikrini koruma ve İslam dünyasıyla bağları kuvvetlendirme çabalarıyla ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, Hindistan Müslümanlarının İngiliz baskısı altında Osmanlı'ya yönelmesi sadece bir siyasi aidiyet değil, aynı zamanda ümmet bilinci ve dini kimliğin muhafazası açısından da kritik bir tercih olmuştur. Nitekim XIX. yzyıl sonlarında Hindistan'dan Osmanlı'ya gönderilen mektuplar, mali yardımlar ve hac vesilesiyle yapılan ziyaretler bu bağlılığın somut göstergeleri arasında yer almıştır.¹⁸⁷

XIX. yzyılın ikinci yarısında, İngiliz sömürgeciliğinin Hindistan'daki Müslümanlara yönelik baskıcı politikaları, Müslüman kimliğin yeniden inşasında Halifelik kurumunu önemli bir odak noktası haline getirmiştir. 1857 Sepoy Ayaklanması'nın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, İngilizler özellikle Müslüman topluluklara karşı şüpheyle yaklaşmış, birçok dini eğitim kurumu kapatılmış, ulema sınıfı baskı altına alınmış ve İslamî yaşam biçimine dair kamusal görünürlük sınırlandırılmıştır.¹⁸⁸ Bu süreçte Hindistan'daki birçok Müslüman entelektüel, din adamı ve halk kesimi, Osmanlı Halifesine yönelmiş; onu yalnızca bir dini lider olarak değil, aynı zamanda Batı sömürgeciliğine karşı sembolik bir direnişin temsilcisi olarak görmeye başlamıştır. Halifeye bağlılık, bir yandan ümmet bilincini diri tutarken, öte yandan İngiltere'nin politikalarına karşı pasif ama anlamlı bir direniş formu olarak tezahür etmiştir.¹⁸⁹

Bu zeminde, II. Abdülhamit'in (1876–1909) İslam Birliği siyaseti Hindistan bağlamında özel bir öneme sahiptir. II. Abdülhamit, Halifelik makamını yalnızca bir

¹⁸⁷ Azmi Özcan, *Pan- İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, Ankara, 1997, 138.

¹⁸⁸ Hüseyin Günarlan, 1857 Hint İsyanı: Kanpur Katliamı ve Lucknow Mücadelesi, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2019, 95-96.

¹⁸⁹ Azmi Özcan, a.g.e, 88.

dini otorite değil, aynı zamanda küresel ölçekte bir siyasal etki alanı olarak yeniden yapılandırmış; özellikle sömürge altındaki Müslüman topluluklarla irtibat kurmak amacıyla sistematik bir dış politika geliştirmiştir. Hindistan, bu bağlamda Osmanlı'nın İslam Birliği açılımında kilit bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Yaklaşık 50-60 milyon Müslüman nüfusu barındıran Hindistan, yalnızca demografik büyüklüğüyle değil, aynı zamanda İslamî ilim ve geleneklerin derinliğiyle de dikkat çeken bir coğrafyaydı. Bu nedenle II. Abdülhamit, Hindistan Müslümanlarının sadakatini kazanmak ve Halifelik etrafında bir bilinç oluşturmak amacıyla çeşitli diplomatik ve kültürel araçlara başvurmuştur.¹⁹⁰

Söz konusu dönemde Osmanlı'nın Hindistan'daki faaliyetleri esasen iki temel eksende gelişmiştir: ilki şehbenderlikler ve gayriresmî temsilcilikler aracılığıyla yürütülen diplomatik temaslar; ikincisi ise dini aidiyet üzerinden kurulan manevi bağların medya, basın ve hayır faaliyetleri yoluyla pekiştirilmesidir. Özellikle Bombay, Kalküta ve Haydarabad gibi önemli merkezlerde Osmanlı şehbenderlikleri, yalnızca ticaretin düzenlenmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Osmanlı'nın dini-politik propagandasının birer taşıyıcısı haline gelmiştir. Bu merkezler vasıtasıyla Hindistan'daki önemli İslam alimleri, tarikat liderleri ve Müslüman aristokratlarla yazışmalar gerçekleştirilmiş; Hilafet kurumuna yönelik sadakat duygusu canlı tutulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı basını, Hindistan'daki Müslümanların uğradığı haksızlıkları ve İngilizlerin İslam'a yönelik baskıcı tutumlarını gündeme getirerek kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.¹⁹¹

II. Abdülhamit'in halifelik sıfatıyla uzak bölgelerde dahi Müslümanları temsil etmesini sağlayan şehbenderlikler İslam Birliği politikasının gerekliliği olmuştur. En tehlikeli olarak nitelendirdiği İngiltere'nin sömürge bölgelerinden olan Hindistan'da da şehbenderlik açılarak, bu şehbenderlik bölgenin öneminden dolayı en fazla maaşın bağlandığı şehbenderlik olmuştur.¹⁹² Hindistan'daki Müslümanlar Osmanlı'nın bölgedeki şehbenderliği aracılığıyla Osmanlı memleketlerinde olanları öğrenmiş, toplantılar yapmış ve gerektiğinde halife ve Türkler için yardımlarda bulunmuştur. Özellikle Balkan ayaklanmaları ve Hicaz Demiryolları projesinde Hindistan

¹⁹⁰ Azmi Özcan, a.g.e, 157-158.

¹⁹¹ Azmi Özcan, a.g.e, 145-148.

¹⁹² M. Alaaddin Yalçınkaya vd., a.g.e, 104.

Müslüman ahalisi tarafından yapılan ianeler Bombay şebbenderi aracılığıyla gerçekleşmiştir.¹⁹³

İngilizleri özellikle Hindistan'da rahatsız eden, Hindistanlı Müslümanlarla Osmanlı Halifesi arasındaki bağı canlı tutan Hüseyin Kamil Efendi, II. Abdülhamit'in İslam Birliği siyasetinin sahadaki temsilcilerinden biri olarak öne çıkmıştır. Hüseyin Hasib'in kamuoyu oluşturma ve yardım toplama faaliyetleri, İngiliz yönetiminin dikkatini çekmiş; hakkında soruşturmalar başlatılarak sürekli gözetim altında tutulmuştur. İngiliz raporlarında, onun İngiliz karşıtı bir hareket örgütlediği ve Osmanlı'nın desteğiyle Hint Müslümanlarının bağımsızlığına kavuşacağını savunduğu ileri sürülmüştür.¹⁹⁴

Hüseyin Kamil'in Hindistan'daki seyahatlerinde halk tarafından büyük ilgiyle karşılanması, hilafete duyulan bağlılığı gözler önüne sermiştir. Ancak Kamil, bu gezileri gizli yürüttüğünü bildirerek saraya verdiği raporlarda halkın tepkisinden söz etmemiştir. Asıl amacının ise Afgan sınırındaki kabile isyanlarını gözlemlemek ve cuma hutbelerinde padişahın adının anılıp anılmadığını tespit etmek olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁵

Şebbenderler yalnızca gözlemci değil, aynı zamanda hilafetin etkisini artıran aktif aktörler olmuşlardır. Nitekim 1883'te Bombay'da görev yapan Abdülhak Hâmid, Namık Kemal'e yazdığı mektubunda Hindistan'ın siyasal düşüncüyü beslediğini ve hilafetin Müslümanları birleştiren en güçlü unsur olduğunu vurgulamıştır. Şebbenderlikler ayrıca halkı padişaha bağlılık mektupları yazmaya teşvik etmiş, bu mektuplar basında yayımlanarak kamuoyu oluşturma aracı olarak kullanılmıştır. Hicaz Demiryolu'nun inşası sırasında yürüttükleri yoğun yardım toplama faaliyetleri de bu misyonun bir parçası olmuştur.¹⁹⁶

Halifelik makamını yalnızca Osmanlı Devleti'nin dini liderliğinin bir sembolü olarak değil, aynı zamanda uluslararası ilişkilerde bir yumuşak güç unsuru olarak kullanan II. Abdülhamit, bu politika kapsamında İslam dünyasında geniş bir etki alanı yaratmayı hedeflemiştir. Hindistan ve İngiltere arasında düzenlenen heyetler, bu politikanın bir

¹⁹³ BOA, İ.HR.. / 275 – 16709, H-02-10-1294. Ek. 9, 84.

¹⁹⁴ Azmi Özcan, Panislamizm, 147.

¹⁹⁵ Azmi Özcan, a.g.e, 148.

¹⁹⁶ Azmi Özcan, a.g.e, 149.

yansıması olarak dikkat çekerken, şebenderlikler ise bu süreçte kilit bir rol oynamıştır. Hindistan, XIX. yüzyıl boyunca İngiliz sömürgesi altında bulunmasına rağmen, dünya genelinde en büyük Müslüman nüfuslarından birine ev sahipliği yapmıştır. II. Abdülhamit, Hindistan'daki Müslümanları halifelik makamı etrafında birleştirerek hem İngiltere üzerindeki siyasi baskıyı artırmayı hem de Osmanlı'nın İslam dünyasındaki liderlik iddiasını güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Hindistan'dan İngiltere'ye İslam'ı yaymak üzere giden heyetler¹⁹⁷, Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyadaki nüfuzunu artırmaya yönelik diplomatik bir girişim olmuştur. Heyetlerin amacı yalnızca İslam'ın yayılması değil, aynı zamanda Müslüman toplumların dini kimliklerini korumak, İngiliz yönetimi altındaki Müslümanların haklarını savunmak ve halifelik makamının otoritesini pekiştirmektir. Bu süreçte Osmanlı şebenderlikleri, Hindistan ve İngiltere arasındaki diplomatik ve dini ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.¹⁹⁸ Özellikle İngiltere'deki Osmanlı şebenderlikleri, heyetlerin organizasyonundan İngiliz yetkililerle müzakerelere kadar birçok alanda aktif bir rol oynamıştır. Bu faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin halifelik makamını bir yumuşak güç unsuru olarak kullanma stratejisinin somut bir yansıması olmuştur.

Hindistan Müslümanlarıyla kurulan bağların güçlendirilmesi, İngiltere'deki Osmanlı şebenderlikleri aracılığıyla yürütülmüştür. Şebenderler, Hindistanlı Müslümanların dini özgürlüklerini koruma çabalarına destek olmuş, İngiliz yönetimi altındaki Müslümanların sorunlarını Osmanlı yönetimine iletmiş ve bu grupların halifelik makamına olan bağlılıklarını artırmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca, heyetlerin İngiltere'deki Müslüman cemaatlerle olan temaslar da şebenderliklerin koordinasyonu ile mümkün olmuştur. Bununla birlikte, şebenderlikler, Osmanlı Devleti'nin ticari çıkarlarını korumak için de aktif bir şekilde çalışmıştır. Hindistan'da kurulan Osmanlı şebenderlikleri, İngilizler tarafından dayatılan ticari kısıtlamalara rağmen, Osmanlı tüccarlarının bölgedeki faaliyetlerini sürdürmesini kolaylaştırmıştır. Bu ekonomik ilişkiler, Osmanlı'nın Hindistan Müslümanları üzerindeki nüfuzunu artırmış ve halifelik makamının prestijini yükseltmiştir. Aynı şekilde, Hindistan'daki Müslüman liderlerle İngiliz yönetimi arasında arabuluculuk yapılması, Osmanlı

¹⁹⁷ BOA, Y. PRK.TKM. 21- 57, H-30-12-1307.

¹⁹⁸ BOA, Y. PRK.TKM. 21- 57, H-30-12-1307.

şehbenderliklerinin kriz yönetimindeki esnekliğini göstermiştir. Bu faaliyetler, şehbenderliklerin diplomatik sınırlarının ötesine geçerek, Osmanlı Devleti'nin uluslararası siyasi ve dini prestijini artırdığını ortaya koymuştur.¹⁹⁹

Abdülhamit döneminde Hindistan Müslümanlarıyla kurulan ilişkiler, İslam Birliği siyasetinin pratikte en başarılı uygulamalarından biri olarak değerlendirilebilir. Hindistan'daki Müslüman halkın, Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında Osmanlı ordusuna maddi yardım göndermesi, bu bağın yalnızca duygusal değil, aynı zamanda somut bir dayanışma biçimine de dönüştüğünü göstermiştir.²⁰⁰ Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde, Hindistan'dan gönderilen yardım mektupları, dualar ve Halifeye bağlılık bildiren yazılar, bu ilişkinin canlılığını ve çok yönlülüğünü ortaya koymuştur. II. Abdülhamit, bu ilişkileri sadece dini sadakatle değil, aynı zamanda küresel siyasette İslam'ın yeniden bir güç merkezi haline gelebileceği inancıyla inşa etmeye çalışmış; Hindistan özelinde Halifelik kurumunun prestijini perçinlemeye yönelik çok katmanlı bir strateji geliştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin halifelik etrafında Müslümanları birleştirme ihtimali dolayısıyla İslam Birliği fikri etkisiz görülemez ve özellikle sömürge devletlerinde rahatsızlık oluşturan bir olgu olmuştur. Osmanlı arşiv belgelerinde bu duruma örnek gösterilebilecek bir kayıt mevcut olmuştur...Mevcut arşiv belgesinde Hindistan ileri gelenlerinden Londra'da siyasi mektepten birinci derecede başarıyla mezun olan Ali Asgar Efendi, Dersaadet İngiliz sefiri tarafından sefalet haneye getirilerek iki gün bir gece alikonularak sorguya çekilmiştir. Özellikle sefirin sorduğu sorular İslam birliği politikasının etkisi ve önemi bağlamında önemli görülebilir. Ali asker efendiye yönelik sorguda Osmanlı'nın Hindistan mahallesini İngiltere'ye karşı isyana teşvik edip etmediği hilafet makamını Hindistan'da bulunan Müslümanlar üzerindeki etkisi, Hindistan'da Osmanlı Devleti'ne hizmet eden kaç Hintli olduğu ve onlar hakkında bilgiler vermesine yönelik sorular sorularak Osmanlı'nın Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisini İngilizlere karşı kullanıp kullanmadığı irdelenmiştir. Ali Asgar Efendi bu sorulardan birincisine cevaben geçimini temin etmek için İstanbul'da bulunduğunu sağlık durumu nedeniyle İstanbul'da ikametinin mecbur olduğunu ve

¹⁹⁹ Şule Sevinç, Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923), Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2020, 749.

²⁰⁰ Azmi Özcan, a.g.e, 178.

siyasi hizmette bulunmadığını söylemiştir. İkinci soruya cevaben sadece Hindistan'da değil yeryüzünde bulunan bütün Müslümanların hilafete karşı derin bağları olduğunu ve hilafet aleyhinde olanlara bütün Müslümanların düşman nazarıyla baktığını söylemiştir. Dersaadette ikamet eden Hintlilerin özgeçmişine dair soruya da var olan bilgisiyle cevap vermiştir. İngiliz sefiri Ali Asgar Efendi'ye dersaadetten ayrılmasını ve kendisine arzu ettiği hizmeti vereceğini teklif etmişse de Ali Asgar Efendi bunu kabul etmeyerek sağlık durumunu gerekçe göstermiştir bunun üzerine sefir Ali Asgar Efendi'nin siyasi hizmette bulunmadığını görünce salıvermiştir.²⁰¹

Bu bağlamda değerlendirildiğinde, II. Abdülhamit dönemi Osmanlı-Hindistan ilişkileri, klasik diplomatik ilişkilerin ötesine geçen, dini liderlik, kimlik inşası, anti-emperyal bilinç ve kolektif aidiyet ekseninde örülmüş bir dış politika pratiği olarak dikkat çekmiştir. Hindistan, bu çok boyutlu ilişkinin merkezinde yer almış; Osmanlı'nın İslam dünyasında meşruiyetini pekiştirmesi açısından stratejik ve sembolik bir işlev üstlenmiştir. İslam Birliği siyasetinin en somut yansımalarından biri olarak Hindistan örneği, Halifelik kurumunun XIX. yüzyıl sonundaki küresel etkisinin sınırlarını ve imkanlarını göstermesi bakımından da önemli bir tarihsel laboratuvar niteliğinde olmuştur.

4.3 Seylan

Tarih boyunca Güney Asya'nın deniz ticareti ve medeniyetler arası etkileşiminde merkezi bir rol oynamış olan Sri Lanka (tarihi adıyla Seylan), sahip olduğu jeostratejik konum, etnik-dini çeşitliliği ve sömürge dönemindeki dinî direniş pratikleri nedeniyle İslam dünyası açısından da dikkate değer bir bölge olmuştur. Hindistan'ın güneyinde, Arap Yarımadası, Afrika Doğu Sahili ve Güneydoğu Asya arasında bir geçiş noktası olan Sri Lanka²⁰², erken dönemden itibaren deniz ticaretiyle uğraşan Müslüman tacirler için doğal bir durak olarak işlev görmüştür. Bu coğrafi özellik, bölgenin tarihsel süreçte yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda dini ve kültürel etkileşimin taşıyıcısı hâline gelmesini sağlamıştır. İslam'ın Sri Lanka'ya ulaşması, klasik fetih yoluyla değil, ticaret, evlilik ve dini tebliğ gibi barışçıl yollarla gerçekleşmiştir.

²⁰¹ BOA, Y..PRK.AZJ.

²⁰² Meral Avcı, Sri Lanka, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 2009, 424-425.

Özellikle VIII. yüzyıldan itibaren Arap tüccarlarının Seylan limanlarına uğramasıyla birlikte adada kalıcı Müslüman toplulukların oluştuğu görülmüştür. Bu topluluklar, zamanla yerli halkla kaynaşarak Moor (Mağripli) Müslümanları, Malay Müslümanları ve Hint kökenli Müslümanlar (Memons) gibi çeşitli etnik gruplar hâlinde varlıklarını sürdürmüştür. Bu gruplar, yalnızca dini kimliklerini muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda iktisadi ve sosyo-kültürel yaşamda da etkili aktörler olarak öne çıkmıştır.²⁰³

Sri Lanka (tarihi adıyla Seylan), XVI. yüzyıldan itibaren çeşitli Avrupa güçlerinin hâkimiyet kurma girişimlerine sahne olmuş ve bu süreç, bölge Müslümanları açısından yalnızca siyasi değil, aynı zamanda dini ve kültürel bir kırılma dönemi oluşturmuştur. 1505 yılında Portekizlilerle başlayan sömürge süreci, sırasıyla Hollanda (1658-1796) ve İngiltere (1796-1948) yönetimleriyle devam etmiştir. Bu dönemde ada, yalnızca ekonomik sömürüye konu edilmemiş; aynı zamanda yerel halkın dini yapıları, eğitim kurumları ve geleneksel otoriteleri sistematik biçimde zayıflatılmıştır. Sri Lanka'da 1796 yılında başlayan İngiliz işgali, 1815'te Kandy Krallığı'nın ilhakı ile adanın tamamının doğrudan Britanya İmparatorluğu'na bağlanmasıyla kurumsallaşmış ve 1948 yılına kadar süren uzun soluklu bir sömürge idaresine evrilmiştir.²⁰⁴ Bu süreçte İngilizler adada mevcut olan etnik ve dini ayrımları derinleştirme yoluna gitmiş, özellikle Müslüman toplulukları hem Budist hem de Hristiyan çoğunluk karşısında ikincil bir konuma itmiştir. İngiliz yönetiminin bu politikası, sadece idari ve ekonomik alanla sınırlı kalmayıp, dini alanı da doğrudan hedef almış ve Müslüman kimliğinin dönüşümüne neden olmuştur. İngilizlerin adada uyguladığı sömürgeci ekonomik model, geleneksel Müslüman tüccar sınıfını olumsuz yönde etkilemiştir. Önceki yüzyıllarda Arap ve Hint Okyanusu ticaretine entegre olan Müslüman tacirler, özellikle Malay kökenli ve Mağripli (Moor) Müslümanlar, İngilizlerin Batılı şirketlere sağladığı imtiyazlar ve liman kontrol politikaları nedeniyle rekabet dışı kalmıştır. Bunun sonucunda Müslümanlar ekonomik olarak marjinalleşmiş, ticaretin yanında eğitime ve bürokrasiye yeterince entegre olamamış, bu da uzun vadede sınıfsal ayrışma ve toplumsal dışlanmayı beraberinde getirmiştir.²⁰⁵

²⁰³ İsmail Hakkı Göksoy, Sri Lanka, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları), 2009, 425-428.

²⁰⁴ İsmail Hakkı Göksoy, a.g.m, 425-428.

²⁰⁵ Kartal Batuhan Alkan, İngiliz Sömürgeciliğinin Sri Lanka ve Myanmar'ın Devlet İnşası Süreçlerine Etkisi, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), 2024, 234-235.

İngiliz sömürgeciliği yalnızca iktisadi çıkarları değil, aynı zamanda dini ve kültürel asimilasyonu da hedeflemiştir. Bu çerçevede, Hristiyan misyonerlik faaliyetleri özellikle eğitim alanında ön plana çıkmış; kurulan misyoner okullar aracılığıyla genç kuşaklar üzerinde etkili bir kültürel dönüşüm hedeflenmiştir. Bu durum Müslüman cemaatin hem dini yapısında zayıflama hem de eğitimde geri kalma sonucunu doğurmuştur. Ayrıca, geleneksel İslami eğitim kurumları olan medreseler ve dini liderlik konumundaki ulema da sömürgeci otoritenin baskısı altında işlevlerini sürdürmekte zorlanmıştır. İngiliz yönetimi, adadaki toplulukları yönetilebilir kılmak amacıyla Budist-Sinhalalar, Tamil-Hindular ve Müslümanlar arasında suni sınırlar oluşturmuş ve bu toplulukları ayrı hukukî rejimlere ve eğitim sistemlerine tâbi kılmıştır.²⁰⁶ Bu politikalar, Müslüman toplumun kendisini siyasi ve kültürel olarak izole bir pozisyonda hissetmesine yol açmış, onları hem devlet yapısından hem de diğer yerli topluluklarla kurulabilecek ittifaklardan uzaklaştırmıştır. Bu izolasyon, Müslümanların Osmanlı halifeliği gibi dış güçlerle manevî dayanışma ilişkileri kurma ihtiyacını artırmıştır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, özellikle II. Abdülhamid'in İslam Birliği yaklaşımı çerçevesinde, uzak Asya'daki Müslüman topluluklarla da temas kurma yönünde sembolik adımlar atmıştır. Bu temaslar, sömürgecilik karşısında dini merkez ve liderlik olarak halifeliğin manevî otoritesine yapılan vurguya dayanmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde, Kolombo'daki yerel Müslüman topluluk ile Osmanlı hilafeti arasında fahri şehbenderlik kurumunun aracılığıyla kuvvetli ve sürekli ilişkiler kurulmuştur. Bu diplomatik ve kültürel temaslar sayesinde, padişahın doğum günleri ve cülus yıldönümleri gibi önemli Osmanlı tarihî günleri Kolombo'daki Müslümanlar arasında da çeşitli etkinliklerle anılmıştır. Ayrıca, İslam dünyasını birleştirme idealinin bir yansıması olan Hicaz Demiryolu Projesi'ne destek amacıyla bu bölgede maddi yardım kampanyaları organize edilmiştir. Söz konusu girişimler, Osmanlı Devleti'nin hilafet merkezli politikalarının Güney Asya Müslümanları üzerindeki etkisinin somut göstergeleri arasında yer almıştır.²⁰⁷

²⁰⁶ Kartal Batuhan Alkan, a.g.m, 236.

²⁰⁷ Zeynep Bostan, Modern Osmanlı Hariciyesinin İnşası ve II. Abdülhamid Döneminde Diploması, 251.

XIX. yüzyılın son çeyreği, sömürge altındaki İslam topluluklarında halifelik kurumuna yönelik algıların derinleştiği ve bu algıların siyasal sembolizm üzerinden dışa vurulduğu bir dönem olarak dikkat çekmiştir. Özellikle II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikaları çerçevesinde halifelik makamını yeniden güçlendirme yönündeki stratejileri, yalnızca Osmanlı tebaası Müslümanlar üzerinde değil, sömürge idaresi altındaki geniş Müslüman kitleler nezdinde de önemli bir karşılık bulmuştur.²⁰⁸ Bu bağlamda Sri Lanka Müslümanları, dini kimliklerini tahkim etmek ve İslam dünyasıyla bağlarını muhafaza etmek adına Osmanlı halifesine yönelik sembolik bir bağlılık geliştirmiştir.

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı İslam siyaseti bağlamında, Sri Lanka (Seylan) Müslümanları ile halifelik kurumu arasında kurulan sembolik ve siyasi bağlar hem dinî meşruiyetin güçlendirilmesi hem de İngiliz sömürgeciliğinin İslam toplumu üzerindeki etkilerine karşı alternatif bir manevî otorite oluşturulması açısından dikkat çekici olmuştur. Halifelik, bu bağlamda yalnızca inanç temelli bir otorite değil, aynı zamanda sömürge koşullarında kimliğini korumaya çalışan Müslüman topluluklar için bir birlik ve dayanışma merkezi hâline gelmiştir. II. Abdülhamid, hilafetin sınır ötesi nüfuzunu pekiştirmek amacıyla, özellikle Asya'daki Müslüman topluluklara yönelik çeşitli kültürel ve sembolik adımlar atmıştır. Bu politikanın önemli bir örneği, Kolombo'da faaliyet gösteren Hamidiye Medresesi'nin en başarılı öğrencisine Kur'an-ı Kerim gönderilmesiyle kendini göstermiştir. Söz konusu jest, yerel halk arasında büyük bir memnuniyet ve takdirle karşılanmış, bunun üzerine fahri şehbenderlik makamı uygulamanın her yıl tekrarlanmasını teklif etmiştir. Bu girişim, Osmanlı hilafeti ile Güney Asya'daki Müslümanlar arasında kurulan bağların yalnızca siyasi değil, aynı zamanda kültürel ve manevî düzeyde de derinleştiğini ortaya koymuştur.²⁰⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı Devleti Seylan adasında Kolombo ve Galle şehirlerinde fahri şehbenderlikler aracılığıyla temsil edilmiştir. Bu temsil yapısı, yerel düzeyde genellikle "muhtarlık sistemi" olarak adlandırılan bir idari düzenin parçası olarak şekillenmiştir. Muhtarlar hem fahri şehbenderliğin başı hem de sömürge yönetimi ile Müslüman topluluklar

²⁰⁸ Azmi Özcan, a.g.e, 66.

²⁰⁹ Zeynep Bostan, a.g.m, 252.

arasında aracılık yapan aktörler olarak önemli roller üstlenmiştir. Kolombo'daki Osmanlı tebaasının kimlik bilgileri, bu şehbenderlik tarafından kayıt altına alınarak bir deftere işlenmiş ve 1886 yılında Osmanlı Hariciye Nezareti'ne iletilmiştir. Bu kayıtlar, hem Osmanlı Devleti'nin denizaşırı Müslüman topluluklarla olan ilişkisini izlemek açısından hem de hilafet merkezinin periferideki topluluklarla kurduğu sembolik bağı anlamak bakımından önemli birer arşivsel kaynak olmuştur.²¹⁰

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetinin bir yansıması olarak Kolombo'da yerel Müslüman cemaat ile halife makamı arasında güçlü sosyal ve kültürel köprüler inşa edilmiştir. Fahri şehbenderlikler aracılığıyla düzenlenen doğum günü ve tahta çıkış yıldönümü kutlamaları, Hicaz Demiryolu için toplanan yardım kampanyaları gibi etkinlikler, Osmanlı merkezî otoritesinin uzak coğrafyalardaki Müslüman topluluklar nezdindeki meşruiyetini pekiştirmiştir. Bu karşılıklı etkileşim, adada fesin ve "Efendi" hitabının yaygınlaşması gibi Osmanlı kültürel öğelerinin benimsenmesine de zemin hazırlamıştır. Şehbenderler, bölgedeki İslâmî eğitimin geliştirilmesi ve padişahla halk arasında kurulan manevi bağların güçlenmesi yönünde aktif rol üstlenmiş; örneğin, 1897'de faaliyete başlayan Hamidiye Medresesi'nin en başarılı talebesine Kur'ân-ı Kerîm hediye edilmesi geleneği, Kolombo Fahri Şehbenderi'nin önerisiyle her yıl tekrar edilmek üzere benimsenmiştir.²¹¹ Yine aynı bölgede dini özel günlerde bütün Kolombo Müslümanlarının cami ve mescitlerde toplanıp ibadetle meşgul olduğu ve Seylan Müslümanlarının padişahın ömrünün ve bahtının çoğalması için dua ettiği arşiv belgelerine yansımıştır. Bununla birlikte şehbenderler aracılığıyla buradaki Müslümanların bu duaların edildiğini iletmesini rica ettiklerinden Seylan Müslümanlarının padişaha bağlılıklarının padişah tarafından bilinmesini isteyerek²¹² manevi bağı korunmasını ve Osmanlı padişahının onlarla irtibatını kesmemesini istedikleri çıkarımını yapmak mümkün görünmüştür.

Seylanlı Müslümanların halifeye ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını yapılan ianeler, dualar, hediyeleşmeler vb. somut faaliyetler dışında Osmanlı'nın memuru olan

²¹⁰ Sevgi Taşpınar, Osmanlı Devleti'nin Güney Asya'daki Şehbenderlikleri (1848-1914), (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), 2025, 118.

²¹¹ Sevgi Taşpınar, a.g.m, 127.

²¹² BOA, Y..A...HUS.

şehbenderlere yaklaşımından da görülmüştür. Singapur şehbender vekili Ahmed Atullah Efendi yazdığı bir raporunda şu ifadelerde bulunmuştur: “ekim ayının ikinci günü Seylan adasına ulaşıp buradan memuriyet bölgem olan Singapur’a gideceğim. Seylan adasına ulaştığım andan itibaren hilafet merkezinden geldiğini duyan ehli İslam beni ziyaret ettiler, padişah efendimizi gören gözlerimi öptüler ve bu yönde büyük bir özlem duyduklarını gördüm. Buraya geldiğim daha ilk akşamı ziyafetler verilmeye başlandı, bunlar içinde en önemlisi saygın ticaret adamlarının ve Hamidiye cami ve medresesine bağlı olanların verdiği ziyafetler oldu. Bu ziyaretlerin her birisinde 2.000 kadar ehli İslam hazır bulunup padişahımızın ömrünün bereketlenmesi için dualar edilip aminler denildi. Cuma günü cuma saatinden sonra ileri gelen Müslümanlar ve cami imamı toplanarak şeyhülislam önderliğinde padişahımızın dualar edildi ve şeyhülislam tarafından Arapça vaaz verildi. Bunu duyan alimler sevinç gözyaşlarını tutamayarak ağladılar ve bu fırsatı kaçırmadan Hicaz demiryolu için pek çok konuşma yapılarak inşallah yakında buranın ahalisi tarafından bir komisyon oluşturulacak. Bununla birlikte büyük bir meblağ maliye nezaretine göndereceklerini söz verdiler. Böylelikle Seylan Adası Müslümanlarının padişaha ve hilafeti olan bağlılıkları bir kez daha teyit edilerek görüldü. Tekrar verilen ziyafette kendilerine bir teşekkür name verildi. Buradan yarın yani Recep ayının 13 günü memuriyet bölge olan Singapur’a gideceğimi bildiririm.”²¹³

II. Abdülhamid, Hindistan alt kıtasındaki diğer bölgelerde olduğu gibi Seylan’da da eğitim faaliyetlerine özel önem vermiştir. İngiliz yönetiminin eğitim alanındaki tekelleştirme çabalarına karşı, Seylan Müslümanları XIX. yüzyılın sonlarında kendi iç dinamikleriyle örgütlenerek yeni camiler ve medreseler inşa etmeye başlamıştır. Bu hareketin en dikkat çekici örneği, başlangıçta “El-Medresetü’l-Hayriyyeti’l-İslamiyye” adıyla faaliyete geçen ve padişahın gümüş jübilesi onuruna “El-Medresetü’l-Hamidiyye” olarak yeniden isimlendirilen eğitim kurumu olmuştur. Ağustos 1900’de Yeni Moor Caddesi’nde temeli atılan yeni medrese binasının arazisi ve yapım masrafları, Osmanlı Şehbenderi Abdülmecid Marikar’ın himayesinde, hayırsever Nureddin Hacıyar tarafından karşılanmıştır. Bu gelişme, hem Kolombo Müslümanlarının Osmanlı’ya bağlılığını gösteren somut bir nişane hem de sömürge

²¹³ BOA, HR.SFR.3...

yönetiminin eğitim politikasına alternatif bir yapı oluşturma çabasının örneği olmuştur.²¹⁴

Sultan II. Abdülhamit'in hilafet merkezli İslam siyaseti doğrultusunda, pek çok Müslüman coğrafyada yürütülen faaliyetlerden habersizmişçesine Osmanlı iç sahasında çeşitli sosyo-kültürel ve siyasi reformlar hayata geçirilirken, Osmanlı şebhenderlik teşkilatı da bu dış politik vizyon doğrultusunda hareket etmiş; Güney Asya'daki Müslüman halkların Osmanlı Devleti'ne olan ilgisini canlı tutmayı amaçlayan çok yönlü girişimlerde bulunmuştur. Bu çabaların en dikkat çekici örneklerinden biri, İstanbul'dan yola çıkarak Japonya'ya ulaşmak üzere görevlendirilen ve İslam coğrafyasında hilafetin temsilcisi olarak algılanan Ertuğrul Fırkateyninin seyrüseferi olmuştur.²¹⁵

Ertuğrul'un uğrayacağı limanlar arasında, stratejik konumu ve Müslüman nüfusuyla öne çıkan Seylan Adası da yer almış, geminin bu bölgeye gelişine dair haberler özellikle İngiliz sömürgesi altındaki yerel Müslüman topluluklar arasında büyük bir coşku yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nden gelen böylesi bir sembolik temsilin, bölgedeki hilafet duygusunu ve Osmanlı'ya olan bağlılığı pekiştirdiği gözlemlenmiştir. İlk etapta Seylan'a uğraması planlanmamış olsa da rotasında yapılan değişiklikler sonucu gemi Bombay'a yönelmiş ve burada on binlerce Müslüman tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Bombay'daki temasların ardından, Kolombo'da yaşayan Müslümanların da benzer bir hazırlık içinde olduğu, bizzat Seylan Genel Valisi tarafından Osmanlı makamlarına bildirilmiştir. O dönemde yaklaşık üç yüz bin nüfusa sahip olan Kolombo'da da Ertuğrul'un ziyareti yoğun bir beklentiyle karşılanmıştır.²¹⁶

Sri Lanka Müslümanları nezdinde Osmanlı halifeliği, yalnızca dini değil aynı zamanda sosyo-politik bir meşruiyet kaynağı, sömürgeci tahakküme karşı manevi bir direnç zeminidir. II. Abdülhamid'in hilafeti uluslararasılaştırma ve sömürge Müslümanlarıyla sembolik bağlar kurma stratejisi, Seylan örneğinde sömürge şartlarında dinin nasıl bir dayanışma ve temsil aracına dönüştüğünü gösteren çarpıcı

²¹⁴ Sevgi Taşpınar, a.g.m, 127.

²¹⁵ Ekrem Saltık, Osmanlı Devleti'nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal, *Türkiyat Mecmuası*, 2020, 173-174.

²¹⁶ Ekrem Saltık, a.g.m, 173-174.

bir örnek olmuştur. Halifeye yönelik sembolik sadakat biçimleri, İslam birliği düşüncesinin sadece teorik bir söylemden ibaret olmadığını, yerel aktörler nezdinde duygusal, kültürel ve ideolojik bir karşılık bulduğunu açıkça ortaya koymuştur.

Güney Asya bölgesine yakın olan Güney Doğu Asya bölgesinden Batavya ve Cava gibi bölgeler de özellikle Seylan bölgesine yakınlık ve İslam Birliği siyasetinin uygulanışı bakımından uzak olan bu coğrafyalardaki etkileşime dair örneklemi arttırabilir. II. Abdülhamit döneminde farklı coğrafyalara Rum asıllı görevlilerden ziyade Müslüman şebkenderlerin görevlendirilmeye başlanması bir müddet sonra Müslüman ahali tarafından yeterli görülmeyle özellikle halifenin dindar Müslümanlar görevlendirerek memleketlere göndermesi istenmiştir. Batavya Şebkenderi Sadık Belig Efendi'nin, İslami ilkelere aykırı davranışları nedeniyle görevden alınarak yerine daha dindar bir kişinin atanması, Osmanlı Devleti'nin dış temsilcilerden beklediği sorumlulukların bir örneğini göstermiştir.²¹⁷ Batavya (günümüzde Endonezya'nın Jakarta şehri), XIX. yüzyılda Hollanda sömürgesi altındaki geniş bir Müslüman nüfusu barındıran önemli bir merkez olmuştur. Bu bölge, Osmanlı Devleti'nin Halifelik makamını uluslararası bir liderlik aracı olarak kullanma stratejisi kapsamında özel bir yere sahip olmakla birlikte II. Abdülhamit, Batavya gibi stratejik bölgelerdeki Müslüman halklarla güçlü bağlar kurmak ve onların Osmanlı halifeliğine olan manevi bağlılığını artırmak için bu tür şebkenderliklere büyük önem vermiştir. II. Abdülhamit, şebkenderlerin yalnızca diplomatik ve ticari görevleriyle değil, aynı zamanda İslam Birliği politikası çerçevesinde manevi bir rol üstlenmeleriyle de yükümlü olduğunu açıkça ortaya koymuştur.²¹⁸ Sadık Belig Efendi'nin bu sorumlulukları yerine getirmediğine dair payitahta ulaşan şikayetler, Osmanlı yönetiminin şebkenderlik kurumunun işlevine ne kadar hassasiyetle yaklaştığını göstermiştir. Bu nedenle, yerine daha dindar ve mütedeyyin bir kişinin atanması, hem bölgedeki Müslüman halkın Osmanlı Devleti'ne olan güvenini artırmak hem de Halifelik makamının manevi otoritesini korumak amacı taşımıştır.²¹⁹

²¹⁷ BOA, BEO, 2198-164839, H.27-07-1321.

²¹⁸ Zübeyir Tetik, Endonezya'da Bir Osmanlı Görevlisi: Batavya Başşebkenderi Mehmed Kamil Bey'in Hayatı ve 1897 Tarihli Raporu, *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi İslami İlimler Fakülte Dergisi*, 2020, 93-94.

²¹⁹ BOA, BEO, 2198-164839, H.27-07-1321.

Şehbenderler, bu bağlamda, bölgedeki Müslümanların sosyal, dini ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak ve Halife ile Müslüman halk arasında bir köprü görevi görmekle yükümlü olmuştur. II. Abdülhamit, şehbenderlerin yalnızca Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını temsil etmekle kalmaması, aynı zamanda İslam birliği ideali doğrultusunda örnek teşkil eden kişiler olmasını istemiştir. Batavya gibi stratejik bir bölgede Müslüman halkların Osmanlı'ya olan bağlılığını pekiştirmek, şehbenderlerin davranışlarına ve itibarına doğrudan bağlı olmuştur.²²⁰Şehbenderlikler, II. Abdülhamit'in İslam dünyasında birliği sağlama ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenadaki liderliğini güçlendirme stratejisinin temel taşlarından birini oluşturmuştur. Batavya gibi sömürge altındaki Müslüman nüfusların yaşadığı bölgelerde, şehbenderlikler, Osmanlı Devleti'nin manevi otoritesini pekiştirmek ve bu halkların sömürgeci güçlere karşı dayanışma içinde olmalarını sağlamak için önemli bir aracı olmuştur. Sadık Belig Efendi'nin görevden alınması, Osmanlı Devleti'nin bu politikayı hayata geçirirken şehbenderlerin bireysel tutumlarına ne kadar önem verdiğini göstermiştir. Şehbenderlerin sadece diplomatik becerilere değil, aynı zamanda dini değerlere uygun hareket etmeleri gerektiği bu örnekle açıkça ortaya konmuştur. Bu nedenle, Sadık Belig Efendi'nin görevden alınması ve yerine daha uygun bir kişinin atanması, şehbenderlik kurumunun İslam birliği politikası kapsamındaki kritik rolünü gözler önüne sermiştir²²¹.

Şehbenderlikler, Osmanlı Devleti ile Müslüman halklar arasındaki irtibatın sağlanmasında ve dini-siyasi mesajların iletilmesinde de kritik bir rol üstlenmiştir. Cihat ilanını ihtiva eden fetva-i şerife ile beyannamenin muhtelif lisanlarda yazılmış nüshalarının Batavya'daki şehbender vasıtasıyla Cava'da bulunan İslam cemaatini haberdar etmesi Batavya'daki Osmanlı şehbenderliğinin bu işlevini yalnızca Endonezya Müslümanlarının Osmanlı Halifeliği ile bağlarını güçlendirmek için değil, aynı zamanda dini ve siyasi meselelerdeki duyarlılıklarını harekete geçirmek amacıyla da etkin bir şekilde kullandığı görülmüştür²²². Şehbenderlikler, buldukları bölgelerde Osmanlı halifeliğinin mesajlarını yerel Müslüman topluluklara iletmiş ve bu mesajların anlamını ve önemini açıklayarak bu toplulukların harekete geçmesini

²²⁰ Zübeyir Tetik, a.g.m, 96.

²²¹ BOA, BEO, 2198-164839, H.27-07-1321; Bkz. Ek. 8, 83

²²² BOA, DH.EUM.6.Şb, 2 – 63, H-07-03-1333; Ek. 10, 85.

sağlamıştır. Batavya (bugünkü Jakarta), Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya'daki en önemli temsilcilik merkezlerinden biri olmuştur. Bölgedeki Müslüman nüfusun yoğunluğu ve bu nüfusun Osmanlı Halifeliği ile kurduğu manevi bağlar, Batavya Şehbenderliğinin işlevlerini daha da önemli hale getirmiştir. Bu faaliyetler, sadece dini bir çağrının duyurulması değil, aynı zamanda Müslüman halkların Osmanlı Halifeliği etrafında siyasi ve manevi bir dayanışma göstermesine katkı sağlamıştır. Cihat ilanı, yalnızca dini bir çağrı olarak kalmamış, aynı zamanda Müslüman toplulukların sömürgeci yönetimlere karşı direnişini artırmıştır. Bu bağlamda, cihat ilanının Güneydoğu Asya'daki etkileri, Osmanlı halifeliğinin uluslararası düzeydeki otoritesini pekiştirmiştir.²²³ Osmanlı Devleti, Müslümanların üzerinde tahakküm kuran emperyal devletlere ve Müslümanlara ikinci sınıf muamelesi yapan milletlere²²⁴ karşı şehbenderlikler vasıtasıyla oradaki halkın koruyuculuğunu üstlenmiştir. Osmanlı Cava Adası'ndaki Batavia şehrinde şehbenderlik açtığında Osmanlı nüfuzu ve halifeye bağlılığı artırma faaliyetleri yapmakla birlikte Hollanda'ya karşı buradaki Müslüman halkın haklarını korumuştur. Osmanlı'nın temsilcisi ve İttihad-ı İslam'ın uygulayıcısı konumundan olan şehbenderliklerin faaliyetleri Hollandalıları rahatsız etmiş ve Müslümanlarla Osmanlı Devleti arasındaki irtibatı kesmeye yönelik çalışmalar sürdürmüşlerdir. Cava'daki Müslümanlar arasında cihat ilanının yayılması, bölgedeki sömürgeci güçler arasında Osmanlı'nın bir tehdit olarak algılanmasına yol açmıştır. Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci güçler, Osmanlı Devleti'nin dini liderlik üzerinden yürüttüğü bu politikaların, yerel halkların Osmanlı ile daha güçlü bağlar kurmasına neden olmasından endişe duymuştur.²²⁵

4.4 Batı Trakya

Batı Trakya, Balkan Yarımadası'nın güneydoğusunda yer alan, kuzeyde Bulgaristan, doğuda Meriç Nehri aracılığıyla Türkiye, batıda ise Yunanistan'ın iç kesimleriyle

²²³ İsmail Hakkı Göksoy, Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderi Hacı Rasim Bey'in Hayatı, Faaliyetleri ve Meclis-İ Mebusan'a Sunduğu Arzuhali, *Avrasya, Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2019, 2020.

²²⁴ BOA, HR.TO/ 138-16-0

²²⁵ Azmi Özcan, a.g.m, 124.

çevrili jeopolitik açıdan stratejik bir bölge olmuştur. Coğrafi konumu itibariyle hem Anadolu hem Balkanlar arasında doğal bir köprü görevi gören Batı Trakya, tarih boyunca askeri ve ticari geçiş güzergâhı olması nedeniyle birçok medeniyetin hâkimiyet mücadelesine şahitlik etmiştir. Antik çağlardan itibaren Trak kavimlerinin yaşadığı bu topraklar, Roma ve Bizans dönemlerinde de önemli idari ve askeri merkezlerden biri olmuştur.²²⁶ Ancak bölgenin demografik ve kültürel yapısında köklü bir dönüşüm, XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye hâkimiyeti ile başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Batı Trakya'daki ilk kalıcı varlığı, 1350'li yıllarda Orhan Gazi döneminde başlamış ve kısa süre içerisinde bölge, Rumeli beylerbeyliğine bağlı sancaklar hâline getirilerek Osmanlı idari sistemine entegre edilmiştir. Bu süreçte bölgeye yoğun bir şekilde Türk ve Müslüman nüfus yerleştirilmiş; fetih politikasına paralel olarak vakıf sisteminin yaygınlaştırılması, cami, medrese, han, hamam gibi kurumların inşasıyla İslami bir toplumsal altyapı oluşturulmuştur. Bu dönemde İslamlaşma sadece devlet eliyle değil, Anadolu'dan gelen derviş grupları ve tarikat mensupları aracılığıyla da desteklenmiş, Gümülcine, İskeçe, Dedeoğaç ve Dimetoka gibi şehirler birer İslam-Türk kültür merkezi hâline gelmiştir.²²⁷

Osmanlı hâkimiyeti altında geçen yaklaşık beş asırlık süreçte Batı Trakya, sadece bir sınır bölgesi değil, aynı zamanda Balkanlar'daki Müslüman kimliğinin kurumsallaştığı ve güçlendiği bir merkez işlevi görmüştür. Bölgede yer alan müftülükler, medreseler, şeriye mahkemeleri ve vakıflar, yerel Müslüman halkın hem dini hem hukuki düzeninin sürdürülebilirliğini sağlamış; böylece Batı Trakya, Osmanlı'nın Balkanlardaki İslamlaşma ve Osmanlılaşma politikalarının en başarılı örneklerinden biri olmuştur.²²⁸ Bununla birlikte, Osmanlı'nın gayrimüslim unsurlara yönelik hoşgörü

²²⁶ Yusuf Hallaçoğlu, Halit Eren, Batı Trakya, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 1992, 144-147.

²²⁷ İbrahim Serbestoğlu, Yunanistan'a Geçiş Sürecinde Teselya Müslümanlarının Durumu, *Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi*, 2014, 1075-1098.

²²⁸ Mustafa Şentürk, Rumeli, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 2018, 100.

politikaları sayesinde Batı Trakya, farklı etnik ve dini grupların barış içinde bir arada yaşadığı kozmopolit bir bölge niteliği de kazanmıştır.²²⁹

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasal ve askeri zayıflamalar, Batı Trakya'yı da doğrudan etkilemiş; özellikle 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bölge, büyük güçlerin nüfuz mücadelesinin ve milliyetçi hareketlerin sahnesi hâline gelmiştir.²³⁰ Bulgar, Yunan ve Sırp milliyetçiliklerinin yayılması, bölgede Müslüman Türk nüfus üzerinde baskı oluşturmaya başlamış; eğitim, ibadet ve mülkiyet hakları tehdit altına girmiştir.²³¹ Bu bağlamda Batı Trakya'daki Müslüman topluluklar, yalnızca birer dini azınlık değil, aynı zamanda Osmanlı merkezi otoritesine ve özellikle halifeye olan bağlılıklarıyla ön plana çıkan sembolik aktörler hâline gelmiştir.

II. Abdülhamid'in halifelik merkezli İslam Birliği (İttihad-ı İslam) politikası, bu tarihi arka plan çerçevesinde Batı Trakya'yı özel bir öncelik alanı olarak değerlendirmiştir. Zira bölge hem Müslüman kimliğin tehdit altında olduğu bir sınır hattı, hem de Balkan Müslümanlarıyla hilafet arasında güçlü bağların tesis edilebileceği sembolik bir alan olmuştur. Abdülhamid'in bölgede eğitim kurumlarını desteklemesi, din adamlarının merkezi otoriteyle ilişkilerini güçlendirmesi ve yerel Müslüman halkın sadakatini tahkim etmeye yönelik hamleleri, Batı Trakya'nın bu politikanın icrasında bir ileri karakol işlevi görmüştür.²³²

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı merkezi otoritesi, Batı Trakya gibi merkeze uzak ve stratejik açıdan hassas bölgelerdeki egemenliğini ve toplumsal meşruiyetini yalnızca geleneksel idari yapılarla değil; aynı zamanda fahri şebkenderler, yerel din âlimleri, eğitimciler ve bölgenin önde gelen kanaat önderleri aracılığıyla dolaylı fakat

²²⁹ Gülcan Avşin Güneş, Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2015, 26.

²³⁰ Erdem Eren, Yunan Milliyetçiliğinin Tarihsel Arka Planı ve Politik Yansıma Örneği Olarak Batı Trakya Sorunu, *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, 82.

²³¹ Erdem Eren, a.g.m, 84.

²³² Rahman Ademi, II. Abdülhamid'in Balkan Siyaseti, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, İZÜ Yayınları, 2019, 150.

etkili temsil mekanizmaları üzerinden de sürdürmeye çalışmıştır.²³³ Her ne kadar Batı Trakya'da resmi anlamda birer dış şebenderlik teşkilatı bulunmasa da bölgedeki Müslüman toplum nezdinde bu tür temsil yapılarının fonksiyonlarını yerine getiren fahri görevliler hem merkezi otoritenin hem de halifelik makamının sembolik devamlılığını sağlamada kritik roller üstlenmiştir. Bununla birlikte II. Abdülhamit dönemine ait 1877–1888 yıllarını kapsayan Devlet Salnameleri incelendiğinde, fahri şebenderliklerin kadrolu şebenderliklerden ayrı bir şekilde tasnif edilmediği görülmüş, her iki statü için de yalnızca "şebenderlik" ifadesine yer verilmiştir.²³⁴

Bu bölgede özellikle Müslümanların yaşadığı sıkıntılardan haberdar olunmasına önem verilmiş ve önlem alınmaya çalışılmıştır. Bölgede halkın Osmanlı'dan ümit kesmeyerek sıkıntılarını dile getirmesi ve talepte bulunması da halifeden ümidin kesilmeyerek hilafet gücünün etrafında olunma durumunu göstermiştir. Örnek olarak Tırhala şebenderi tarafından hariciye nezaretine ulaştırılan bir raporda kardeşim Müslümanlarının Yunanlılar tarafından zulümlere işkencelere uğradıkları çeşitli dilekçelerle sefaletle bildirilmiştir. Tırhala mutasarrıflığından bölge hükümetine gönderilen emirde evlerinde mahsur kalan 12 haneden ibaret Müslümanlara dokunulmaması serbestçe işlediğini meşgul olması söylenmiştir fakat Müslümanlar ağır hakaretlere dayanamayarak evrene çekilmeye mecbur olmuştur Osmanlı devletinden buna müsamaha göstermeyeceği arzu edilmiştir aynı zamanda 18 sene önce Teselya'nın Yunanlılara bırakılmasından elem duyan Müslümanların hiç olmazsa savaş öncesinde olduğu gibi Teselya'da kalmaları için izin verilmesi istenmiştir.²³⁵

II. Abdülhamit'in İslam Birliği politikası çerçevesinde, bu temsilciler aracılığıyla Batı Trakya'da medrese, sıbyan mektebi ve rüşdiye gibi eğitim kurumlarının açılması ve desteklenmesi teşvik edilmiştir.²³⁶ Bu eğitim kurumları, yalnızca dini bilgi aktarımı için değil, aynı zamanda hilafete ve Osmanlı kimliğine sadakat bilincinin inşası için

²³³ Esmâ Parmaksız, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), 242-243.

²³⁴ Zeynep Bostan, a.g.m, 207.

²³⁵ BOA, HR. TH...

²³⁶ Mouchammet Ntouiantz, Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığının Din ve Eğitim Sorunları, (*Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi*), 25-28.

de önem arz etmiştir. Bunların haricinde sadece eğitim alanı değil sosyal alanlarda da tebaasının ihtiyaçlarını gidermeye çalışan Osmanlı Devleti, Batı Trakya ve diğer tüm memleketlerde nikah işlemlerini dahi İslami ve devlet kuralları çerçevesinde düzenlemiştir.²³⁷

Balkan coğrafyası üzerinde Niş şehbenderliği bu bölge için de bazı veriler sunmuştur. Niş, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki önemli şehirlerinden biri olarak uzun bir süre Müslüman nüfusun yoğun yaşadığı bir merkez olmuştur. Niş gibi stratejik bölgelerde, Müslüman halkların dini vecibelerini özgürce yerine getirebilmesi ve bu konuda karşılaşılan sıkıntıların tespiti, Osmanlı Devleti'nin hem iç istikrarını koruma hem de uluslararası alanda dini liderlik iddiasını sürdürme çabalarının bir parçası olarak dikkat çekmiştir²³⁸. Ancak, XIX. yüzyılda Osmanlı'nın Balkanlar'daki toprak kayıpları ve siyasi gerilimler, Müslüman toplulukların dini ve kültürel haklarını tehdit eden unsurları beraberinde getirmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası imzalanan Berlin Antlaşması, bu bölgelerdeki Müslüman toplulukların statüsünü daha da kırılgan hale getirmiştir. Osmanlı Devleti, bu süreçte Müslüman halkların dini özgürlüklerini korumak ve halifelik makamına olan bağlılıklarını sürdürmek amacıyla şehbenderlikleri aktif bir şekilde devreye sokmuştur. Niş bölgesindeki Müslümanlar, Osmanlı idaresinin zayıflaması ve Balkan devletlerinin bağımsızlık hareketlerinin güç kazanmasıyla dini vecibelerini yerine getirme konusunda çeşitli engellerle karşı karşıya kalmıştır. Bu engeller arasında cami, medrese gibi dini kurumların kapatılması veya işlevsiz hale getirilmesi, mezarlıkların korunamaması ve Müslüman halkın dini liderlere ulaşmakta zorluk yaşaması yer almıştır.²³⁹ Şehbenderlikler, bu sorunların tespiti ve çözümüne yönelik önemli bir rol üstlenmiştir. II. Abdülhamit, halifelik otoritesini yalnızca Osmanlı sınırları içinde değil, sınırların ötesindeki Müslüman topluluklar üzerinde de birleştirici bir unsur olarak kullanmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda, Niş'teki şehbenderliğin faaliyetleri, Osmanlı'nın Balkanlar'daki dini ve siyasi etkisini sürdürme çabasının bir yansıması olmuştur.

²³⁷ BOA, HR.SFR.04.

²³⁸ BOA, HR.TO. /323-2-0.

²³⁹ BOA, HR.TO. /323-2-0. Bkz: Ek. 11, 86.

Yine bu coğrafya üzerinde Yunanistan gibi Osmanlı topraklarından ayrılan ve Müslüman nüfusun azınlık haline geldiği bölgelerde ise şebenderliklerin rolü daha da belirginleşmiştir. Bu bağlamda, Golos, Yenişehir ve Arta şehirlerine Müslümanlardan ehliyetli şebenderler tayin edilmesi, Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyalardaki Müslüman halkın haklarını koruma ve onların sosyal ihtiyaçlarını karşılama çabasının somut bir örneğini oluşturmuştur. Golos, Yenişehir ve Arta gibi şehirlerde kurulan şebenderlikler, Yunanistan'da kalan Müslümanların Osmanlı Devleti ile olan bağlarını güçlendirmek ve onların haklarını yerel düzeyde korumak için stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu bölgelerde, Müslümanların mülkiyet ve dini haklarını ihlal eden durumlarla ilgili raporlar düzenlenmiş ve bu raporlar Osmanlı merkez yönetimine iletilmiştir.²⁴⁰

Osmanlı şebenderlikleri, Müslümanların dini vecibelerini yerine getirme ve ölüm sonrası haklarının korunmasında merkezi bir rol üstlenmiştir.²⁴¹ Osmanlı Devleti, İslam hukukunun bir gereği olarak, Müslüman bir bireyin ölümünden sonra dahi haklarının korunmasını önemsemiştir. Bu durum, yalnızca Osmanlı topraklarında değil, Osmanlı sınırlarının dışında yaşayan Müslüman topluluklar için de geçerli olmuştur. Şebenderlikler, Müslümanların defin işlemlerinin İslam hukuku çerçevesinde gerçekleşmesini sağlamak için aktif bir rol üstlenmiştir. Müslümanların defin işlemlerinin yerel kültür ve dinî normlara uygun bir şekilde gerçekleştirilmesi için mezarlık alanlarının korunması ve yeni mezarlıkların inşa edilmesi, şebenderliklerin sorumluluk alanlarından biri olmuştur²⁴². Şebenderliklerin raporlama ve müzakere süreçleri, Osmanlı Devleti'nin dini hakların korunmasına verdiği önemi ve halifelik makamının bu süreçteki etkisini ortaya koymuştur.

Şebenderlikler, vefat eden Müslümanların vasiyetlerinin yerine getirilmesini takip etmiş ve İslam hukukuna uygun olmayan herhangi bir uygulamayı engellemeye yönelik çalışmalar yürütmüştür. Özellikle Osmanlı tebaası olan Müslümanların yurtdışında vefat etmesi durumunda, bu olayların kayıt altına alınması ve Osmanlı Devleti'ne rapor edilmesi, şebenderlerin önemli görevleri arasında yer almıştır. Bu

²⁴⁰ BOA, Y..PRK.AZJ. / 4 - 93 – 0,H-12-11-1298. Bkz: Ek. 12, 87.

²⁴² BOA, HR.MKT/27-29 H-22-10.

tür kayıtlar, cenaze işlemlerinin Osmanlı hukuku çerçevesinde gerçekleşmesi için bir temel sağlamıştır.²⁴³

Bunun yanı sıra, İstanbul'dan gönderilen fermanlar, beratlar ve resmi tebrik mesajları aracılığıyla Osmanlı padişahı-halifesi, sadece siyasi bir figür olarak değil, aynı zamanda dini lider ve manevî rehber kimliğiyle yerel halkın gündelik yaşamında yer edinmiştir. Hicaz Demiryolu İslam birliği projelerine yapılan yerel yardımlar, halifenin çağrılarına kulak veren bir ümmet bilincinin bölgede canlı tutulduğunu göstermiştir. Bu çerçevede düzenlenen yardım kampanyaları ve dua etkinlikleri, halk ile merkezi otorite arasında duygusal ve inanç temelli bir bağ kurmuş,²⁴⁴ Batı Trakya'daki Müslümanlar, sadece birer tebaa değil, aynı zamanda ümmetin aktif parçası olarak konumlandırılmıştır.

Bu bağlamda Batı Trakya, sadece Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliği açısından değil, aynı zamanda halifelik kurumunun Müslüman halk üzerindeki manevi etkisini sürdürebilmesi ve İslam Birliği söyleminin Balkanlar'da somut karşılık bulabilmesi açısından da kritik bir alan olarak değerlendirilmiştir.²⁴⁵ Bu çerçevede bölge, hem Osmanlı'nın geleneksel İslamî mirasının bir taşıyıcısı hem de modernleşme sürecinde İslam kimliğini yeniden inşa etme çabasının bir parçası olarak tarihsel önemini korumuştur.

²⁴³ Emre Gör, a.g.m, 74.

²⁴⁴ Cezmi Eraslan, Sultan II. Abdülhamid ve Politikası Üzerine Düşünceler, *II. Abdülhamid Dönemi*, İZÜ Yayınları, 128.

²⁴⁵ Rahman Ademi, a.g.e, 144.

SONUÇ

II. Abdülhamit dönemi, dünya genelinde ihtilallerin tetiklediği büyük dönüşümlerin yaşandığı bir süreç olmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin de özellikle yönetim ve diplomasi bağlamında önemli değişimlerin eşliğinde olduğu bir dönemdir. Bu süreçte, küresel güç dengelerindeki değişimlerin etkisiyle Osmanlı Devleti, modernleşme çabalarını hızlandırmış, merkezileşme politikalarını güçlendirmiş ve İslam birliği gibi stratejik hedeflerle hem iç hem de dış politikada yeni yaklaşımlar geliştirmiştir. Dönemin bu çok boyutlu dinamikleri, Osmanlı Devleti'nin hem geleneksel yapısını koruma hem de değişen dünya koşullarına uyum sağlama çabasını açıkça ortaya koymaktadır. Abdülhamit devri için yakın geçmişe kadar yalnızca istibdat yönetimi diye adlandırmalar yapılırsa da literatüre kazandırılan çalışmalarla bu dönemin aslında Osmanlı modernleşmesi için atılımlar yapılan ve özellikle Hariciye Nezareti'nin teşkilatlanmasının gerçekleştiği dönem olduğu gözlemlenmiştir. Bu devre kadar çağının tayinat usullerinin gerisinde kalmış bir devlet olan Osmanlı; nazırlıkların, teşkilatların, şebkenderlik gibi kurumların oluşturulmasıyla açığını kapatmaya çalışmıştır. II. Abdülhamit'in denge siyaseti ve halifelik vasıflarını birleştirici güç olarak kullanması özellikle Orta Doğu, Afrika, Hint ve Balkan coğrafyasında Osmanlı nüfuzunu arttırmıştır. Dünyanın farklı bölgelerindeki Müslüman cemaatlerden haberdar olmak, sınırlar elden çıksa da özellikle Müslüman coğrafyalarla ilişki ve diplomasiyi sürdürmek bağlamında önemli görülmüştür. II. Abdülhamit, uluslararası ilişkilerde başarı sağlamanın yalnızca sahadaki mücadelelere değil, aynı zamanda diplomatik masada güçlü bir bilgi temeline, detaylı bir ön hazırlığa ve geniş bir stratejik vizyona bağlı olduğunu erken dönemde fark etmiştir. Uzak coğrafyalardaki halklarla irtibatı sürdürmenin, siyasi meşruiyeti ve Halifelik makamının otoritesini pekiştirmenin temel unsurlarından biri olduğunu gören Abdülhamit, bu doğrultuda diplomasiye büyük önem atfetmiştir. Halkın desteğini kazanma, yerel nüfuz alanlarını genişletme ve uluslararası platformlarda Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunma amacıyla, diplomatik faaliyetleri doğrudan kendisinin yönettiği bir sistem oluşturmuş ve bu süreci dikkatle denetlemiştir. Şebkenderliklerin etkin kullanımı, İslam birliği politikası çerçevesinde Müslüman topluluklarla temasın güçlendirilmesi ve

Osmanlı'nın küresel rekabet ortamında pozisyonunu koruması bu stratejinin önemli boyutlarını oluşturmuştur. Abdülhamit'in bu yaklaşımı, diplomasi ile siyasi ve dini liderlik arasındaki bağlantıyı güçlendiren yenilikçi bir yönetim anlayışını yansıtmıştır. Düzenleyerek aktif şekilde faydalandığı en önemli mevkilerden biri de şehbenderlikler olmuştur. Şehbenderlikler tarihsel süreçte gümrük mallarının giriş çıkışlarından sorumlu, sınır bölgelerdeki sorumlu devlet görevlisini ifade ederken sonrasında teşkilat yapısı düzenlenmiş, haber ağının güvenilir mekanizması olmuş ve devletin yurt dışında temsil makamı halini almıştır. Abdülhamit, İslam birliği politikası çerçevesinde yurt dışında şehbenderlikleri görevlendirmiştir. XIX. yüzyılda hızlanan sömürgecilik faaliyetleri kapsamında siyasi ve ekonomik alanda zayıflayan Osmanlı Devleti, üzerinde emperyal devletlerin toprak pazarlığı yaptığı bir devlet haline gelmiştir. II. Abdülhamit, uluslararası güç dengelerindeki değişimlerden ve küresel pazarlıklardan haberdar bir şekilde, Osmanlı sınırları dışında yaşayan Müslüman toplulukları Halifelik makamı etrafında birleştirmenin, Osmanlı Devleti'nin hem uluslararası arenadaki konumunu dengeleyeceğini hem de otoritesini güçlendireceğini öngörmüştür. Bu strateji doğrultusunda, İttihad-ı İslam politikası temel bir araç olarak kullanılmıştır. Bu politika, yalnızca Osmanlı sınırları içerisindeki Müslümanları değil, aynı zamanda Asya, Afrika ve diğer bölgelerdeki Müslüman toplulukları da kapsayarak, Halifelik makamının manevi otoritesini pekiştirmeyi ve İslam dünyasında bir birlik hissi yaratmayı hedeflemiştir. Abdülhamit, bu bağlamda, şehbenderlikler ve diplomatik temsilcilikler aracılığıyla Müslüman halklarla ilişkileri güçlendirmiş, İslam coğrafyasında eğitim, kültür ve ticaret alanlarında projeler geliştirmiştir. Bu kapsamlı yaklaşım, hem Osmanlı'nın uluslararası arenadaki rekabet gücünü artırmayı hem de Müslüman dünyasında siyasi ve dini bir liderlik rolünü pekiştirmeyi amaçlayan, dönemin şartlarına uygun bir strateji olarak dikkat çekmektedir. Bu politikanın önemli unsurlarından biri olan şehbenderlikler, Osmanlı Devleti'nin uluslararası düzeydeki temsilcileri olarak hem Müslüman tebaanın hem de Halifelik makamının çıkarlarını savunmak üzere kritik bir rol üstlenmiştir. Şehbenderlikler, buldukları ülkelerde yalnızca diplomatik temsilcilik görevini yerine getirmekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti ile Müslüman topluluklar arasında güçlü bağların sürdürülmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda, evlilikler ve sünnet merasimlerinden mezarlıkların inşasına, Hicaz Demiryolu projesine ilişkin bilgi akışı ve planlamadan, dini ve milli değerlere yönelik saygısız davranışların önlenmesine kadar birçok alanda aktif bir görev üstlenmişlerdir.

Arşiv kaynaklarında yer alan belgeler, şebenderliklerin Müslüman halkın günlük yaşamına doğrudan temas ettiğini ve onların sorunlarını çözmek için çaba gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin sınırlarının ötesinde yaşayan Müslüman halkların, halifelik makamı etrafında birleştirilmesi ve Osmanlı'nın siyasi otoritesinin güçlendirilmesi hedefiyle yakından ilişkilidir. Şebenderlikler, bu doğrultuda, Müslüman toplulukların dini, kültürel ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yenilikçi adımlar atmış ve halife ile tebaa arasındaki bağın maddi sınırlarla kopmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Dönemin şartlarına uygun bir şekilde yenilenen şebenderlik kurumları, İslam birliği fikrinin somutlaşmasında ve Abdülhamit'in İttihad-ı İslam politikasının etkin bir şekilde uygulanmasında önemli bir dinamik haline gelmiştir. Böylece şebenderlikler, yalnızca birer diplomatik temsilcilik değil, aynı zamanda Osmanlı'nın uluslararası arenadaki yumuşak gücünü ve İslam dünyasındaki siyasi liderlik rolünü destekleyen çok yönlü kurumlar olarak öne çıkmıştır. Bu faaliyetlerin, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve dini liderliğini koruma çabalarının bir parçası olduğu ve İslam dünyasında Osmanlı halifeliği etrafında bir birlik duygusu yaratma hedefini güçlendirdiği gözlemlenmektedir. II. Abdülhamit'in İslam Birliği politikası, Osmanlı Devleti'nin varlığını koruma çabası ile İslam dünyasını birleştirme arzusunun bir bileşimi olarak şekillenmiştir. Bu strateji, Halifelik makamını güçlendirmek, Müslüman toplumların desteğini kazanmak ve Batı emperyalizmine karşı ortak bir direniş cephesi oluşturmak amacıyla planlanmıştır. Ancak Osmanlı iç dinamiklerindeki zayıflıklar ve küresel siyasi dengeler, bu politikanın sürdürülebilirliğini engellemiş ve Panislamizm, daha çok ideolojik bir vizyon olarak kalmıştır. Buna rağmen, II. Abdülhamit'in Panislamizm (İslam Birliği) politikası, İslam dünyasında bir birlik arayışı olarak uzun süre etkisini sürdürmüş ve modern İslami hareketler üzerinde de derin izler bırakmıştır

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Y..PRK.BŞK

BOA, Y..MTV.

BOA, Y..MTV.

BOA, DH.EUM.

BOA, Y..PRK.EŞA.

BOA, BEO 22767-207515.

BOA, BEO 22767-207515.

BOA, 30-18-1-1/4-36-15.

BOA, Y..A...HUS.

BOA, İ..HR.

BOA, Y. PRK.TKM.

BOA, Y. PRK.TKM.

BOA, Y..PRK.AZJ.

BOA, Y..A...HUS.

BOA, HR.SFR.3.

BOA, BEO, 2198-164839.

BOA, BEO, 2198-164839.

BOA, BEO, 2198-164839.

BOA, DH.EUM.

BOA, HR.TO.

BOA, HR. TH...

BOA, HR.SFR.04.

BOA, HR.TO. /323-2-0.

BOA, HR.TO. /323-2-0.

BOA, Y..PRK.AZJ. / 4 - 93 – 0,H-12-11-1298.

BOA, HR.MKT/27-29 H-22-10.

Abdullah Çakmak, Mustafa Güler. "*Osmanlı Hac Organizasyonunda Cidde Konsoloslukları (1840-1916).*". İstanbul: Aktif Yayınevi, 2021.

Ademi, Rahman. «II. Abdülhamid'in Balkan Siyaseti.» 139-157. İstanbul: İZÜ, 2019.

Ahmad Sayyid Maqbul, II. Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 1998.

Akpınar, Mahmut. «XIX.Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri.» *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017: 127-144.

Akpınar, Mahmut Osmanlı İmparatorluğu'nda Hariciye Nezareti'nin Kuruluşu ve Dış Politikanın Kurumsallaşması, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2014.

Aksun, Ziya Nur. *II. Abdülhamid Han*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.

Akyıldız, Ali. «Tanzimat.» *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, yazar Ali Akyıldız, 1-10. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2011.

Alkan, Mehmet Ö. «II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji.» *II. Abdülhamid Dönemi*, 309-368. İstanbul: İZÜ, 2019.

Alkan, Necmettin, Osmanlı Diplomasisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2017.

Alkan Kartal Batuhan, İngiliz Sömürgeciliğinin Sri Lanka ve Myanmar'ın Devlet İnşası Süreçlerine Etkisi, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), 2024, 234-235.

Alp, Barış. «II. Abdülhamid'in Panislâmist Politikası.» *Genç Kalemler*, tarih yok: 54-58.

Alp, Sefa. «II. Abdülhamid Han'ın Hayatı.» *Aksaray Üniversitesi*, 2015: 1-7.

Altunsoy, Burak. «" İtalya'nın Trablusgarp'a Nüfuzu Ve Trablusgarp Savaşı'nın Başlamasında İtalya Basınının Etkisi." » *OTAM*, 2022: 31-69.

Arı, Bülent. «Avrupa Emperyal Baskılarına Karşı Sultan II. Abdülhamid.» *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, 159-160. İstanbul: İZÜ, 2019.

- Arık, Tuğrul. «"20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Şehbenderlerinin Ticaret Raporları".» *Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İktisat Bölümü / İktisat Ana Bilim Dalı / İktisat Tarihi Bilim Dalı*, 2009: 347.
- Arslan, Mehmet. «"Osmanlı Devleti'nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal."» *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2022: 699-733.
- Avcı Meral, Sri Lanka, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 2009, 424-425.
- Avşar Zakir, Şahin Mehmet, Veske Mariana Popescue.... *Türkiye'nin Yumuşak Güç Enstrümanı Olarak Kültürel Diplomasi ve İletişim* . İstanbul: T.C İletişim Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Aydemir, Yaşar. «Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde Sultan Abdulaziz'e Yazılan Mersiyeler.» *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2023: 11-39.
- Aydın, Mithat. «İstanbul Konferansı.» *DİA*, Ankara: TDV, İslam Ansiklopedisi, 2020, 671-672.
- Ayşenur Yılmaz, Rüya Telli. «Osmanlı'nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması.» *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021: 1401-1417.
- Basuğuy Bedrettin, Bâbürlü İmparatorluğu 'nun Siyasi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013.
- Beydilli, Kemal. «Paris Antlaşması.» *DİA*, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2007, 169-172.
- Birbudak, Togay Seçkin. «1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı - Avusturya İlişkileri.» *Belleten Türk Tarih Kurumu* , 2018: 241-264.
- Birecikli, İhsan Burak. «Sultan II. Abdülhamid'e Karşı Başarısız Bir Darbe Teşebbüsü, » *Dergipark*, 2012: 683-697.
- Bolat, Mahmut. «"I. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti Dış Politikası." » *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 2014: 16-28.

- Borak, Sadi. « 31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine Çeşitli Yorumlar ve Atatürk ve Hareket Ordusu Üzerine Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Bir Makalesi.» *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1992: 357-372.
- Bostan Zeynep, Modern Osmanlı Hariciyesinin İnşası ve II. Abdülhamid Döneminde Diploması, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Bozkurt, Semra. «arihi Süreç İçerisinde 31 Mart İşyanı Ve II. Abdülhamid Algısı.» *T.C Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yöktez*, 2019: 1-178.
- Bulut Mehmet, Kala Muhammed Enes, Salık Nuri, Nar Maşallah,. *Sultan II. Abdülamit Dönemi Siyaset-İktisat-Dış Politika- Eğitim*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2019.
- Bursalı Osman Safa, Osmanlı Hukukunda Konsolos: Eğriboz Örneği (1714-1815), *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2024,
- Buzpınar, ř. Tufan. «Sayyâdî.» *DİA İşlam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV İşlam Ansiklopedisi, 2009, 217-218.
- Buzpınar, Tufan. «şeyh Zafir.» *TDV İşlam Ansiklopedisi* içinde, yazar Tufan Buzpınar, 78-79. İstanbul: TDV İşlam Ansiklopedisi, 2010.
- Caner, Cantürk. «Devrimler, Kaos Ve İştikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel Ve Yapısal Bir Analiz .» *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 2018: 45-70.
- Cırık, Bülent. «, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleriyle İğgili Sunulan Bir Fezleke (1895)."» *Gazi Akademik Bakış*, 2021: 19-38.
- Coşar, şahin. «31 Mart Vakasına Ulemanın Bakışı.» *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, 2018: 1-108.
- etin, Engin Can. «"Düyûn-ı Umûmiyye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi: Genel Bir Bakış." » *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* , 2018: 234-249.
- etinsaya, Gökhan. « Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkeziyetçilik.» *Sultan II. Abdülhamid Dönemi* içinde, yazar Muhammed Enes Kala, Nuri Salık, Maşallah Nar Mehmet Bulut, 15-32. İstanbul: İZÜ, 2019.

Çetinsaya, Gökhan. «II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi.» *Dergipark*, 2016: 353-409.

Demir, Enes. «Libya'nın (Trablusgarp) Türkiye Açısından Tarihsel Ve Stratejik Önemi.» *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*,, 2020: 149-166.

Doğan, Cabir. «Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezîyetçi Bürokratik Yapısının Kurulması ve Karşılaşılan Bazı Güçlükler.» *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2014: 55-68.

Elçiçeği, Büşra Ali Yılmaz. «Maârif Salnâmelerine Göre İdlîb Kazasında Müslüman Okullarında Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (H.1316-1321/M.1898-1904).» *Dergipark*, 2007: 407-424.

Engin Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamit*, Yeditepe Yayınları, 2018

Erçin Abdülkadir, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858), Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 2017, 119.

Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.

Eren Erdem, Yunan Milliyetçiliğinin Tarihsel Arka Planı ve Politik Yansıma Örneği Olarak Batı Trakya Sorunu, *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, 82.

Erol, Yasemin Zahide. « "Şehbender Raporlarına Göre Osmanlı-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914)".» *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2015: 221-248.

Ertekin, Ferdi. «31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu'yla İstanbul'u Kuşatan Manastır Milli Taburu'nda Görevli Bir Subayın Günlüğü.» *Harp Tarihi Dergisi*, 2022: 65-94 .

Fayda, Mustafa. « Emîrû'l-Mü'minîn.» *DİA*, TDV İslâm Ansiklopedisi, 156-157. İstanbul: DİA, 1995.

Fındley Carter Vaughn, Hariciye Nezareti, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları) 1997

Gânim İbrâhim El-Beyyûmî, İhvân-ı Müslimîn, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları), 2000.

Gene R.Garthwaite, *İran Tarihi*, İnkılap Yayınevi, 2018.

- Gençer Serpil Ceyhan, Kılıç, Musa Osmanlı Devleti'nin Korfu Şehbenderleri ve Başşehbenderleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 2024.
- Gelen, Ufuk. «II. Abdülhamid'in Dış Politikası.» *Genç Kalemler Dergisi*, 2015, 48-53.
- Gencer, Bedri. «Haşin Modernlikten Narin Meşruiyete İkinci Abdülhamid'in Meşruiyet Siyaseti.» *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, 33-91. İstanbul: İzü, 2019.
- Göksoy İsmail Hakkı, Sri Lanka, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 2009, 425-428.
- Göksoy İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderi Hacı Rasim Bey'in Hayatı, Faaliyetleri ve Meclis-İ Mebusan'a Sunduğu Arzuhali, *Avrasya, Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2019, 2020. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2019: 211-229.
- Gör, Emre. «"1881 Tarihli Şehbenderler Nizamnamesi Üzerine Bir İnceleme.» *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2019: 51-69.
- Güllü, Ramazan Erhan. «"II. Abdülhamit Dönemi'nde Meydana Gelen Ermeni İsyancılar Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tutumu".» *Türk Tarih Kurumu*, 2022: 458-471.
- Ufuk Gülsoy, William Ochsenwald, Hicaz Demiryolu, *DİA*, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998, 441-445.
- Gün, Ahmet Fethi. «II. Abdülhamid'in Panislamizm Politikasının Yumuşak Güç Perspektifinden Ele Alınması.» *Dicle Akademi Dergisi*, 2024: 164-182.
- Gün, Ahmet Fethi. «II. Abdülhamid'in Panislamizm Politikasının Yumuşak Güç Perspektifinden Ele Alınması.» *Dicle Akademi Dergisi*, 2024: 164-182.
- Günarlan Hüseyin, 1857 Büyük Hint İsyanının İngilizlere Etkisi, *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 2020, 31-32.
- Günarlan, Hüseyin 1857 Hint İsyanı: Kanpur Katliamı ve Lucknow Mücadelesi, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2019, 95-96.

- Güneş, Mehmet. «"Emperyalizm, Propaganda ve Basın İlişkisi: II. Abdülhamid Döneminden Örnekler."» *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2018: 173–178.
- Güneş Gülcan Aşın, Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2015, 26.
- Güngör, Berkan. «Sultan II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı ve Osmanlı Bürokratik Yapısındaki Yeri.» *Dergipark*, 2021: 79-102.
- Güngör, Berkan. «Sultan II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı ve Osmanlı Bürokratik Yapısındaki Yeri.» *Erciyers Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2021: 60-79.
- Hallaçoğlu Yusuf, Eren Halit, Batı Trakya, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 1992, 144-147.
- Hizmetli, Mustafa. «Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği.» *Tarih, Kültür ve Sanat Tarihi Dergisi*, 2017: 425-443.
- Hülagü Metin, *Pan-İslamist Faaliyetler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994.
- Işık, Zekeriya. «"XIX. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri." » *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2011: 45-61.
- Kafadar, Cemal. «"Gaza"» *DİA*, 427-429. İstanbul: TDV Yayınları, 1996, .
- Kahraman, Şaban Tanıyıcı Selçuk. «"II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam"» *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2017: 2-7.
- Karpat, Kemal *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2019.
- Kişi, Şule Sevinç. «Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)» *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2020: 747-777.
- Kiren, Akın, II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslamist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.
- Koray, Enver. «Yeni Osmanlılar.» *Belleten Türk Tarih Kurumu*, 1983: Sayfalar: 563-582.

- Küçük, Cevdet. «"Çırağan Vak‘Ası".» *TDV İslâm Ansiklopedisi*, içinde, yazar Cevdet Küçük, 306-309. İstanbul: DİA, 1993.
- Küçük, Cevdet. «Abdülaziz.» *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, yazar Cevdet Küçük, 179-185. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1988.
- Küçük, Cevdet. «Abdülhamid II.» *DİA*, 1988: 216-224.
- M. Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran. *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2018.
- Mahmut, Akpınar. «XIX.Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şebenderlikleri, .» *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 2017: 50-62.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Mustafa, Armağan. *Abdülhamid’in Kurtlarla Dansı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Ntoukiantz Mouchammet, Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığın Din ve Eğitim Sorunları, (*Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi*), 25-28.
- Ozan, İbrahim Halil. «II. Abdülhamid ve İslamcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar.» *Van İlahiyat Dergisi*, 2020: 1-21.
- Önalp Ertuğrul, Hadım Süleyman Paşa’nın 1538 yılındaki Hindistan Seferi, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2008, 202.
- Özcan Azmi, *Abdülhamid ve Hilafet*, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul, 1995.
- Özcan Azmi, Hindistan, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 1998
- Özcan, Azmi. «"Otuzbir Mart Vak‘Ası".» *Tdv İslâm Ansiklopedisi*, 9-11. İstanbul: DİA, 2007.
- Özcan, Azmi *Pan-islamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, 1997.
- Özcan Azmi, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, *DİA*, (İstanbul: Tdv Yayınları), 2000, 294-295.
- Özcan, Azmi. «Sultan II. Abdülhamid’in Dış Siyaseti ve Uygulamaları, .» *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, 115. İstanbul: İZÜ, 2019.

- Özçelik, Bekir. *“Hindistan’da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği”*. İstanbul: Akademik Yayınlar, 2016.
- Özel, Ahmet. «“Cihad”» *DİA*, 531-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet. «“Daru’l Harp”» *DİA*, Ahmet Özel, 536-537. . İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet. «“Daru’l İslam”» *DİA*, 541-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öztürk, Sümeyra. «II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Mânada Kullanılması.» *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2022: 727-738.
- Parmaksız Esmâ, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), 242-243.
- Sallabi, Ali Muhammed. *Osmanlı Tarihi Kuruluşu-Yükselişi-Çöküşü*. İstanbul: Ravza Yayınları , 2016.
- Saltık Ekrem, Osmanlı Devleti’nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal, *Türkiyat Mecmuası*, 2020, 173-174
- Sariaslan, Fatıma. «1876 Anayasası (Kanun-I Esâsi) Ve İlk Osmanlı Parlamentosu.» *Yasama Dergisi*, 2022: 113-146.
- Selçuk, Tanıyıcı Şaban Kahraman. «II. Abdülhamit’in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam.» *Medeniyet ve Toplum /*, 2017: 1-25.
- Serbestoğlu İbrahim, Yunanistan’a Geçiş Sürecinde Teselya Müslümanlarının Durumu, *Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi*, 2014, 1075-1098.
- Sender, Oral. *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Şule Sevinç, Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye’ye Yardımları (1911-1923), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2020, 747-777.
- Sezer, Cemal. «"1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nda Gönüllü Osmanlılar."» *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2023: 139-155.
- Sırma, Prof. Dr. İhsan Süreyya. *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.

— II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti. İstanbul: Beyan, 2016.

Somuncuoğlu, Ecehan. «Modernleşme, Oryantalizm ve Mısır'da On Dokuzuncu Yüzyıl İslam Düşüncesinin Seyri.» *Dergipark*, 2023: 226-248.

Şaban Tanıyıcı, Selçuk Kahraman. «"II. Abdülhamid'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam."» *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2017: 1-25.

Şentürk Mustafa, Rumeli, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 2018, 100.

Şimşek, Tuğba. «Osmanlı Devleti Son Dönemi Öğretmen Okullarına Bir Bakış.» *Milli Eğitim Dergisi*, 2023: 1065-1088.

Tahsin Güler. «"Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi Geleneklerinin Tarihsel Seyri"» *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2014: 331-336.

Tahsin, GÜLER. « Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi Geleneklerinin Tarihsel Seyri.» *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* ., 2014: 331-336.

Taşpınar Sevgi, Osmanlı Devleti'nin Güney Asya'daki Şehbenderlikleri (1848-1914), *(Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, 2025, 118.

Tetik, Zübeyir. «Endonezya'da Bir Osmanlı Görevlisi: Batavya Başşehbenderi Mehmed Kamil Bey'in Hayatı ve 1897 Tarihli Raporu.» *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi İslami İlimler Fakülte Dergisi*, 2020: 89-123.

Türk, Kemal. «"Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu." » *Tarih Kritik Dergisi*, 2007: 55-58.

Uffin, Muhammed Ali Muhammed. «Sultan II. Abdülhamid ve İslami Görüşleri.» *Sultan II. Abdülhamit Dönemi* içinde, yazar M. Enes Kala, Nuri Salık, Maşallah Nar Mehmet Bulut, 263-307. İstanbul: İzü , 2019.

Uysal, Mustafa Ali. «23 Şubat 1880 Tarihli New York Herald Gazetesine Göre Abdülaziz Cinayetine Bir Bakış.» *Kesit Akademi Dergisi*, 2018: 41-57.

vd., Prof. Dr. Hidayet Ayar. *Abdülhamid Dönemi İslam Coğrafyasında İslami İlimler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Vural, Hamza Semih. *Sultan II. Abdülhamit'in Tarikatlerle Münasebeti*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2019, 59-107.

Yeşilmen, Gökhan. «"Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde Osmanlı Devleti ve Fas İlişkileri." .» *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2022: 112-129.

Yüceer, İsa. «"İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamid." .» *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016: 143-164.

Zahide Erol, Yasemin. «Şehbender Raporlarına Göre Osmanlı-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914).» *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2015: 221-248.

EKLER

Ek. 1 Sultan II. Abdülhamit'in Portresi

Ek. 2 Yıldız Hamidiye Camii'nde Abdülhamid'in Selamlık Görüntüsü

Ek. 3 Medine İstasyonunda Sultan II. Abdülhamit'in Yaptırdığı Camii

Ek. 4 II. Abdülhamit'in Tahttaki 25. Yıldönümüne Özel Şişli Etfal Hastanesi'nde Sunnet Ettirilen Çocuklar

Ek. 5 Kaiser Wilhelm ve Sultan II. Abdülhamit- II. Wilhelm'in İstanbul Ziyaretini Gösteren Bir Kartpostal

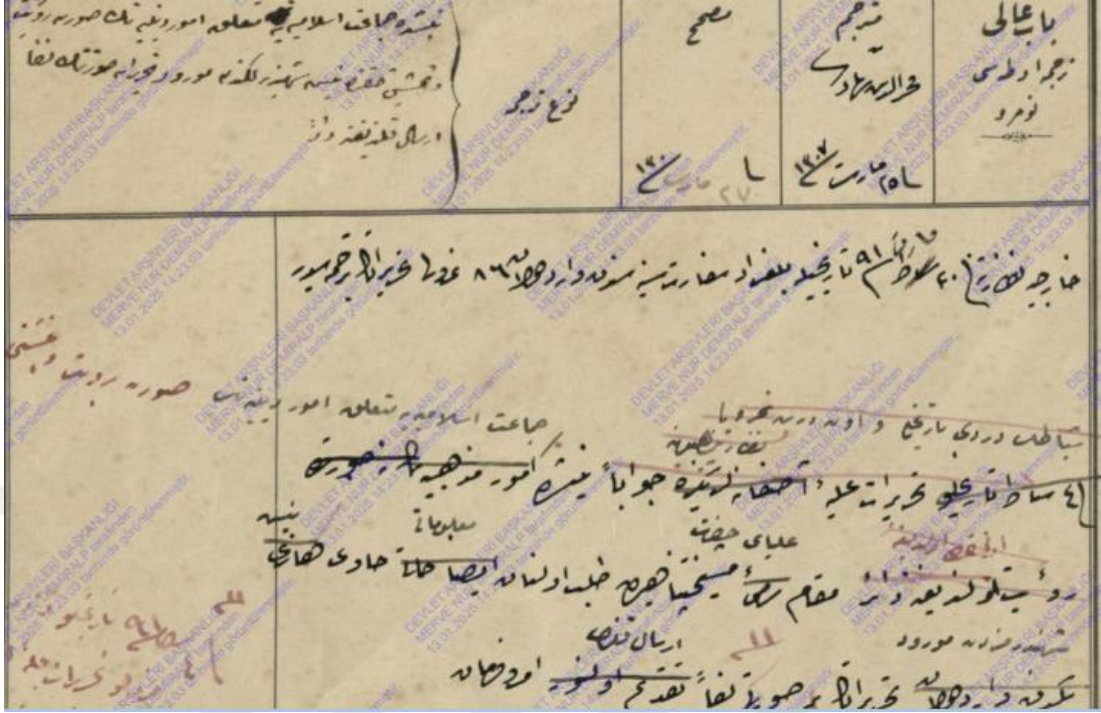
EK.6 II. Abdülhamid'in "Emîrü'l-Mü'minîn" Unvanını Kullandığını Gösteren
Bir Belge

**Ek. 9 Hindistan Müslüman Ahalisi Tarafından Yapılan İaneden Dolayı,
Bombay Şehbenderi Tarafından Gelen Tahriratın Arzı.**

دولت
انتم
هفتی
هفتشنبه الهی سلمی جنکازی فرزندہ یالی رس درود اولہ اعانان قدمہ وہ طوبی لازم کلمہ شکر و تسبیحی ہادی کلمہ نیر اولانہ مران عابری جو با مدد اولانہ
مدیرانہ ادیب اعازہ ہدی بولانہ زوان جانندنہ شکر و عطا و بومای شہزادک دکاتی فرزندہ باخترانہ ارسال دلسر اولانہ کلمہ در کور خیرین برم اولانہ اولانہ
دفاعیہ شہر جناب خدایہی بولانہ ایچہ لقا عمرہ و تقدیم اولدیس بیلانہ ندرہ ساری بریم قلمی انتم اے اولانہ
م
سرومن جلا کلمہ اولانہ
ایسہ کلمہ تنظیم اولانہ
دولت اولانہ مضمونہ اولانہ

Ek. 11 Niş'teki Müslümanlara Ait Dini İşlerin Nasıl Görüleceğine Dair Şehbenderlikten Gelen Tahriratın Takdimi.

**Ek. 12 Yunanistan'a Terk Edilen Arazideki Müslüman Ahalinin Hukukunu
Muhafaza İçin Golos, Yenişehir ve Arta Şehirlerine Müslümanlardan Ehliyetli
Şehbenderler Tayin Edilmesi.**

حساب و حسابی وجودش کتاب اقمه و تکریم عمر و احوال به جو رسیده اتنا به نفع و ناسا ساینه قلم زده هب بقدر در چاره اوله بجز فداکت و ضعف
بر طرف از حق سرفیه قدر یونانستان نسبت و زینا نظر الهیته باقیه یونانستانه هم چه در بردن اولوب و مالک شاهانیم
یونانستانه انواع خن و در ساس بر میل بی یوده جو رسیده رولم الهیسی بولر یغیده یونانستانه شه در زح بر ناسا به الحمد و دستله شه بندر لری هم رولم و هم
عایت الهیسنه آر ماروری در بی ندرن بریه الهیسی و صادره در ناسا اسلام بقصد و نفس اقتضا اینی کی سرف یونانستانه نزل اولسان
ارضی اهان اسلام سنن حقوقه شرعی لری محفظه ایه به بدجهن الهیسی و صحاب ربه و نه اسلام شه بندر ز غلوس یکیشدر و ایه نه نام
سندله بقصد بر طری لری حال اولرکن استقبالا در جرح و جرح اولمعه عرضه اعضا اولرولر اولیبع امد و فرما نه سو کتاب اقمه و تکریم
ای، الله صبح به

قولدی
راغب

Fetvay-ı Şerifenin Suretidir

مُسْتَقِيمٌ صِرَاطٌ

۱۳۲۶

مؤسسی : ابوالعلاؤن الماودین - ح . اشرف ادیب

درسمادنده باب نالی جاده مندله
اداره مخصوصه

عجل اراره :

دین ، فلسفه ، ادبیات ، حقوق - علوم دن باحث هفته لق رسالهدر

مؤسسی : ابوالعلاؤن الماودین - ح . اشرف ادیب

درسمادنده باب نالی جاده مندله
اداره مخصوصه

عجل اراره :

درسمادنده نسخه می ۵۰ یاره در	تاریخ تأسیسی :	سنه لکی
قیرلهدن مقوا بورو ایله کوندریلیرسه سنوی	۱۱ نمرز ۳۲۴	۶۰
۲۰ غروش فضله آلتیر		۸۰
درسمادنده پوسته ایله کوندریلیرسه ولایات بدلی اخلاولورور.		۴۰
		۸۰

۱۳ ربیع الآخر ۳۲۷ پنجشنبه ۲۰ تیان ۳۲۵

عدد : ۳۴

هانکیسی ارباب حل و عقد و اولیای امور طرفندن ارجح کوریلورسه اجرایی واجب اولورمی ؟

الجباب : اولور .

السید محمد ضیاء الدین

کتبه الفقیر

مجلس عمومی ملی قرارنامه سید

بیک اوج یوز یکرمی بدی سنه می ربیع الآخر سنک بدیجی و بیک اوج یوز یکرمی بش سنه می نیسانک اون دردیجی صالی کونی ساعت الی بیقده اعیان و بمونادن مرکباً مجلس عمومی ملی خالنده اجتماع ایدن هیئته او قونان وزیری شیخ الاسلام محمد ضیاء الدین افندی امضاسیله ممضی بولان قوای شرعیده مندرج شقیندن خلع جهتی رحجان مدلل ایله بالاتفاق ترجیح و قبول اوله رق سلطان عبدالحمید ثانی خلافت اسلامییه و سلطنت عثمانیهدن اسقاط و ولی عهد مشروع محمد رشاد افندی حضرتلری سلطان محمد خان خامس عنوانیه مقام خلافت و سلطنته اصعاد و اجلاس ایدلشدیر .

صراط مستقیم

بخشایش التبی اولان حریمتری بدمزدن غضب ایچون ایکی هفته اول اوربلان ضربه استبداد « صراط مستقیم » ی چیقاران اقلام حیتک تعطیل مساعیسه بادی اولدیفندن آتونه لزمزله قارئین کرامتک عفوی نیازی ایدرز . « صراط مستقیم » دور مشروطیت ایله برابر طوغش ، استبدادک چیزدیکی آگری خط حرکت ایچنده یورومهمکه عهد و میثاق ایتمش بر غرضه اولدیفنی ایچون ایکی هفته امتداد ایدوب

عبدالحمید : نینک هفتنه وار طرف مشیت مبدوره و بریدره فتوای شریفنک صوریتیر :

امام مسلمین اولان زید بعض مسائل مهمه شرعییه کتب شرعیهدن طی و اخراج و کتب مذکوره بی منع و خرق و احراق و بیت المالله تبذیر و اسرافله مسوغ شرعی خلافتده تصرف و بلاسبب شرعی قتل و حبس و تفریب رعیه و سائر کونه مظاملی اعتیاد ایله کدن صوکره صلاحه رجوع ایتمک اوزره عهد و قسم ایتمشکن یمینده حانت اوله رق احوال و امور مسلمینی بالکلیه مختل قیله جق فتنه عظیمه احداثشده اصرار و مقاله ایقاع ایتمکله منعه مسلمین زید مزبورک تغلیبی اراله ایتدکارنده بلاد اسلامیه نک جوانب کثیره سندن مزبوری مخلوع طانیدق لرینه دائر اخبار متوالیه ورود ایدوب مزبورک بقاسنده ضرر محقق و زوالنده صلاح ملحوظ اولمغین زید مزبوره امامت و سلطنتدن فراغت تکلیف ایتمک و یا خلع ایتمک صورتلرندن

Ek. 14 Sultan II. Abdülhamit'in Alatini Köşkü'nde Yaşlılık Yılları

ÖZGEÇMİŞ

Merve Nur GÜLAÇAR

EĞİTİM

Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Tarih Bölümü, 2022, İstanbul.

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları, 2025, İstanbul.

